מרכז מידע בין-מכללתי
מכון מופ"ת
בית ספר למחקר ולפיתוח תכניות
בהכשרת עובדי חינוך והוראה במכללות

אתיקה במחקר החינוכי: עקרונות יסוד, אסדרה פורמלית וועדות מוסדיות

מוגש לד"ר עינת גוברמן וד"ר רינת ארביב

רשות המחקר, מכון מופ"ת

נכתב על-ידי: ד"ר דניאל שפרלינג

מרכז המידע מכון מופ"ת

תאריך: פברואר 2016

מילות מפתח: אתיקה של מחקר בחינוך; זכויות נחקרים; הסכמה מדעת; אתיקה מחקרית; ועדת אתיקה מוסדית

© כל הזכויות שמורות למרכז המידע שבמכון מופ"ת. ניתן לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, ולאחסן במאגר מידע סקירה זו, תוך הפנייה או ציטוט מתאימים. כל שינוי בחומר שבסקירה זו אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב ממרכז המידע שבמכון מופ"ת.
meyda@macam.ac.il

יש לצטט את הסקירה באופן הבא: שפרלינג, ד' (2016). *אתיקה במחקר החינוכי: עקרונות יסוד, אסדרה פורמלית וועדות מוסדיות*. ת"א: הוצאת מכון מופ"ת.

תקציר

סקירה זו עוסקת באתיקה של מחקר מדעי בכלל ובאתיקה במחקר החינוך בפרט. לאחר הצגה קצרה של התפתחות האתיקה המחקרית, לרבות האסדרה הרווחת בתחום זה, הסקירה דנה במאפיינים של האתיקה במחקר החינוך ומאירה, באמצעות הפנייה לנוהל משרד החינוך בנושא פעילות מחקרית במערכת החינוך ולקודים אתיים בארה"ב, באוסטרליה ובבריטניה, על עקרונות וסטנדרדים אתיים, שחלים בכל הקשור למחקר בבני אדם, הנעשה בהקשר החינוך ועל סוגיות מרכזיות בתחום זה. בהמשך, הסקירה דנה בעקרונות העיקריים שעיסוק באתיקה מחקרית מעלה, ושופכת אור מתוך הספרות, על עקרונות אלה. עקרונות אלה כוללים הפנייה לתועלת הצפויה במחקר; הסיכונים והנזקים העולים ממנו; הסכמה מדעת של משתתפי המחקר; שמירה על זכויות המשתתפים במחקר, לרבות הזכות לכבוד, לפרטיות, לבטיחות אישית ועוד; שמירת המידע המתקבל במחקר; החובות לומר ולחשוף את האמת ולעסוק במחקר אובייקטיבי תוך אמות מידה מקצועיות; החובה להגן על אוכלוסיות חלשות הקשורות למחקר; החובה להימנע מניגוד עניינים; שתוף פעולה ויושרה. בהמשך לסקירה העיונית, הסקירה מתארת חמישה מודלים לאישורים אתיים במוסדות מחקריים שונים, תוך התמקדות בועדות האתיקה המוסדיות בכל מוסד. מוסדות אלה כוללים את אוניברסיטת הארוורד, האוניברסיטה העברית בירושלים, אוניברסיטת ת"א, האוניברסיטה הפתוחה וסמינר הקיבוצים. לבסוף ובהמשך לתיאור הועדות בכל אחד מהמוסדות, הסקירה כוללת דיון בשלוש סוגיות מיוחדות הקשורות לועדות כאלה: הרכב ועדות האתיקה, הכשרת חברי ועדות האתיקה וחסינות של חברי הועדות. הסקירה מסיימת בחלק של מסקנות ובהצגה של רשימת המקורות.

תוכן עניינים

תקציר ... 3
מבוא ... 6
מתודולוגיה ... 8
אבני דרך בהיסטוריה של התנהלות אתית במחקר ... 8
התנהלות אתית במחקר בחינוך ... 12
חוזר מנכ"ל משרד החינוך בנושא פעילות מחקרית במערכת החינוך ... 13
הקוד האתי של איגוד המחקר החינוכי האמריקאי ... 17
הקוד האתי של האגודה האוסטרלית למחקר החינוך ... 21
הקוד האתי של האגודה הבריטית למחקר בחינוך ... 22
פורומים לדיונים אתיים במחקר החינוך וסוגיות מרכזיות ... 22
עקרונות לאישור אתי של מחקר ... 23
מניעה ומזעור של סיכונים ונזקים אפשריים ... 23
יצירת תועלת מירבית לנחקר ולחברה ... 23
הסכמה מדעת ... 24
שמירה על בטיחות המשתתפים במחקר וצדדים נוספים ... 25
שמירה על כבוד הנחקרים, פרטיותם וזכויותיהם הרחבות ... 25
הגנה על אוכלוסיות חלשות ... 26
חשיפת האמת ואמירת אמת ... 27
אובייקטיביות ... 27
עצמאות מחקרית והעדר ניגוד עניינים ... 27
הקפדה על אמות מידה מקצועיות ... 28
שיתוף פעולה ותקשורת פתוחה ... 28
יושרה מדעית ... 28
שמירת מידע ... 28
דוגמאות להתנהלות במוסדות מחקר שונים ... 28
Harvard University ... 29
האוניברסיטה העברית בירושלים ... 31
אוניברסיטת תל-אביב ... 33
האוניברסיטה הפתוחה ... 34
סמינר הקיבוצים ... 37
נושאים ספציפיים הנוגעים לוועדות אתיקה של מחקר בבני אדם ... 39
הרכב הוועדות ... 39
הכשרת חברי ועדות ... 39
חסינות של חברי ועדות אתיקה ... 41
סיכום ומסקנות ... 46
רשימת מקורות ... 48

מבוא

אתיקה הינה, בלשונו של אסא כשר, "תפיסה סדורה של האידאל המעשי של ההתנהגות במסגרת מקצועית, שהיא מסגרת מוגדרת של פעילות אנושית מיוחדת."[1] בהיותה פונה לאידאל ולהתנהגות הראויה, האתיקה שונה מהאסדרה המשפטית, הכוללת התייחסות ותשומת לב אל מה שקיים, שיכול, אך לא הכרחי, כי הוא גם הדבר הראוי להיות.[2] כך, אתיקה במחקר מדעי היא תפיסה סדורה של האידאל המעשי של התנהגות החוקר המדעי במסגרת פעילותו המקצועית. תפיסה זו הולכת ונעשית סדורה יותר ככל שרואים ברכיב האתי במחקר איכותני חלק מהמחקר עצמו, שאינו ניתן להפרדה מהמרכיבים המדעיים-מתודולוגיים של המחקר.[3] אכן, הקהילה המחקרית של ימינו עוסקת בצורך לקיים התנהלות מחקרית ראויה (Responsible Conduct of Research) כדי לקיים אחריות במחקר. התנהלות כזו דורשת לא רק היכרות עם נהלים של אתיקה במחקר ותהליכי חונכות במחקר או במודלים של חוקרים ותיקים כדי לחנך ליושרה, אלא מעורבות של חוקרים בכל רמות הדיון סביב סוגיות אתיות במחקר, יצירת במות לתיאור העקרונות האתיים המנחים חוקרים במחקרים ספציפיים והקמתן של פלטפורמות נוספות במסגרתן יוכלו חוקרים לעסוק במתחים ובקונפליקטים השונים הנוגעים לצורך לקיים מחקר ראוי.[4]

כן, התחום של אתיקה מחקרית זוכה להכרה עצומה בקרב מדינות רבות, ומערב אסדרה הולכת וגוברת,[5] אף שנזקפת לחובתו גם ביקורת קשה כנגד השינויים שהוא מחולל בתוך הדיסיפלינות הנחקרות לצד העלויות הרבות והמאמצים הבירוקרטים (הלעתים מגוחכים וסותרים) שהוא מעלה.[6] ככל שרבה הקירבה שבין החוקר למשתתף המחקר כך גדלה החקירה האתית. חקירה זו נוגעת לגבי גבולות הקשר עם משתתפי המחקר והחדירה לעולמם הפרטי, אמירת האמת באשר למטרות המחקר ופרסום אמיתי של ממצאי המחקר, וכיו"ב.[7] אף שישנן הגדרות שונות למה שנכלל בביטוי "התנהגות בלתי ראויה במחקר/במדע",[8] נראה כי קיימת אחידות דעים שמקומה של האתיקה הולך וגדל בשדה הפעילות המחקרית בשנים האחרונות.

---

[1] כשר, א. (1993). מהי אתיקה מקצועית? בתוך *סוגיות אתיות במקצועות הייעוץ והטיפול הנפשי*. (ג. שפלר, י. אכמון וג. וייל, עורכים). ירושלים, ישראל: מאגנס (15-29), עמ' 15.

[2] Sperling, D. (2008). Law and Bioethics: A Rights Based Relationship and Its Troubling Implications. *Current Legal Issues*, 11, 52-78.

[3] דושניק ל. וצבר בן-יהושע נ. 2001. אתיקה של המחקר האיכותי. בתוך נ. צבר בן-יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי. לוד: דביר. 343-368.

[4] קוזמינסקי, ל. (2006). התנהגות אתית של חוקרים ואתיקה במחקרי מורים. *שבילי מחקר*, 13, 12-16

[5] למסמך המפרט סטנדרדים חוקיים, מנהליים ואתיים בנושא מחקר המערב בני אדם ב-120 מדינות שונות ראו: US Department of Health and Human Services Office for Human Research Protections. *International Compilation of Human Research Standards*. 2016 edition. Available at: http://www.hhs.gov/ohrp/international/intlcompilation/internationalcomp2016.doc

[6] Van Den Hoonaard, W.C. (2011). *The Seduction of Ethics: Transforming the Social Sciences*. Toronto: University of Toronto Press

[7] שלסקי ש. ואלפרט ב. דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. כליל: 2007, עמ' 240. דוגמא מעשית לחקירה כזו בכל אחד משלבי המחקר (תכנון, ביצוע, כתיבה ופרסום) ראו אלקד-להמן, א. (2012). מורה, עמיתה, מנהלת וחוקרת: סוגיות אתיות במחקר בסביבת העבודה. *שבילי מחקר*, 18, 26-29

[8] אהרן, ג.פ. (2009). *יושרה ואתיקה במדע – משעולים ומכשולים*. מיכאל טל, עורך. ירושלים: הוצאת האוניברסיטה העברית עמ' 11-14. נמצא באתר: http://ethics.huji.ac.il/sites/default/files/pictures/Yoshra_book.pdf

מוסד מרכזי בהבניית האתיקה המחקרית הוא ועדת האתיקה של המוסד המחקרי. ועדת זו משמשת למעשה חוליה מקשרת בין הציבור לבין אנשי המקצוע. היא עוסקת לרוב בהנחלה של כללי התנהגות מקצועית ראויה, הן באמצעות יוזמה של פעילות הן באמצעות דיון והכרעה בשאלות ובמקרים שמופנים אליה.[9] בהקשר המחקרי, ועדה אתית מוסדית שופטת ומאשרת הצעות מחקר תוך קביעת האמצעים לשמירה על זכויות משתתפי המחקר ולעתים אף מייעצת בהתרחשותם של נזקים בלתי צפויים ואגביים תוך כדי ביצוע המחקר.[10] פעילותה של הוועדה נחוצה מאוד בשנים האחרונות. אכן, מחקרים מלמדים, כי כשליש מהחוקרים מעורבים בהתנהגות מחקרית לא אתית, ובמיוחד תיעוד לא מספק של נתוני המחקר, שינוי המערך, מתודולוגיה או ממצאים של המחקר בתגובה ללחץ מהגורם הממנן, והשמטת תצפיות או נתונים מהניתוח בשל תחושה הנוגעת לאי דיוק בנתונים. בנוסף, עוד כ-8% מהחוקרים מודים כי הם "מעגלים פינות" ועוד כ-1.5% מהם מדווחים, כי עיוותו נתונים או ביצעו גניבות ספרותיות.[11] בחינה של למעלה מ-2000 מאמרים בתחום המדעים המדויקים והרפואיים שנמשכו לאחר הגשתם לפרסום, העלתה שכ-67% מהם חשודים כקשורים בהתנהגות בלתי הולמת של חוקרים כמו מרמה (43.4%), פרסום כפול (14.2%) וגניבה ספרותית (9.8%).[12] שיעורים גבוהים אלה של התנהגות לא אתית של חוקרים מסבירים את העלייה שנראית בדחיית מאמרים ובמשיכת הגשת הפרסום בשנים האחרונות,[13] לצד טענות בספרות בנוגע לשחיתות מוסדית.[14] הפרות אתיות כאלה מעסיקות עורכים וחוקרים בכתבי עת לא רק בתחומי הרפואה והמדעים המדוייקים אלא גם בדיסיפלינות מגוונות כמו חינוך,[15] כלכלה,[16] ועוד. הן עלולות לנבוע גם מתמריצים לפרסום אינטנסיבי של מחקרים כתנאי להתקדמות מקצועית.[17]

אף שהוועדה עוסקת בפעילות מבורכת יש בעצם קיומה פוטנציאל לשחרור אחריות מוסריות וחברתית של חוקרים ובראייתה כבטוחה מפני תביעות והטלת אחריות אישית של חוקרים.[18] יחד עם זאת, נראה, כי קיומה של ועדת אתיקה במוסד מחקרי אינו מוטל עוד בספק. מוסדות שונים קובעים דרכים מגוונות למיסודה של הוועדה, להרכבה הראוי, לשאלת הצורך בהכשרת חבריה ותדירותה,

---

[9] שפלר, ג. (2006). מהי אתיקה מקצועית? *שבילי מחקר*, 13, 28-35, עמ' 32.

[10] Wolf, S. et al. (2008). Managing Incidental Findings in Human Subjects Research: Analysis and Recommendations. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 36(2), 219-248

[11] Matrinson, B.S., Anderson, M.S., & De Vries, R. (2005). Scientists Behave Badly. *Nature*, 435, 737-738

[12] Fang, F.C., Steen, R.G. & Casadevall. (2012). Misconduct Accounts for the Majority of Retracted Scientific Publications. *Proceedings of the National Academy of Sciences,* 109(42), 17028-17033

[13] Steen, R.G., Casadevall, A. & Fang, F.C. (2013). Why Has the Number of Scientific Retractions Increased? *PLoS ONE*, 8(7): 10.1371/annotation/0d28db18-e117-4804-b1bc-e2da285103ac

[14] Redman, B.K. (2015). Are the Biomedical Sciences Sliding Toward Institutional Corruption? And Why Didn't We Notice It? *Edmond J. Safra Working Papers, No. 59*. Available at SSRN: http://ssrn.com/abstract=2585141 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2585141

[15] Bruton, S.V., & Rachal, J.R. (2015). Education Journal Editors' Perspectives on Self Plagiarism. *Jouranl of Academic Ethics*, 13, 13-25

[16] Necker, S. (2014). Scientific Misbehavior in Economics. *Research Policy*, 43(10): 1747-1759

[17] Le Maux, B., Necker, S.,& Rocaboy, Y. (2014). (unpublished manuscript). Available at: http://smye2013.webhosting.rug.nl/fileadmin/fe_user/saera/con_paper184.pdf

[18] Sikes, P. (2006). On Dodgy Ground? Problematics and Ethics in Educational Research. *International Journal of Research & Method in Education*, 29(1), 105-117. ביקורת דומה הושמעה ביחס לועדות אתיות במישור הרפואי קליני. ראו: Williams, K. (2013). *Clinical Ethics Committees: An Analysis of their Role and Function*. A thesis for the degree of Doctor of Medical Ethics (University of Keele)

למנגנוני פעילותה ועוד. דרכים אלה, לצד העקרונות והסטנדרדים העיקריים שצריכים להנחות ועדה מוסדית, ידונו בסקירה שלהלן.

מתודולוגיה

סקירה זו מבקשת לתאר את העקרונות ותהליכי האישור העיקריים של אתיקה במחקר בכלל ואתיקה במחקר בחינוך בפרט. מטרת הסקירה הינה לאפיין מודלים שונים של מנגנוני אישור אתי במוסד בו מתקיים מחקר בחינוך, לקראת גיבושו של מנגנון כזה במכון מופ"ת. כן, מבקשת הסקירה לדון בעקרונות ובסטנדרדים האתיים המיוחדים לאתיקה מחקרית, וכן לבחון סוגיות מיוחדות, הקשורות להסדרתן של ועדות אתיקה מוסדיות כמו חסינות חברי ועדות לאתיקה, הכשרה של חברי הועדות ועוד. בתוך כך, הסקירה אינה מתיימרת לעסוק בדילמות אתיות שונות ובהצעת פתרונות להן, וככל שתעשה הפנייה לדילמות אלה, הרי שהיא תשמש לצורך דוגמה או הבהרה של עניין עקרוני שידון בסקירה.

סקירת המחקר מבוססת על חיפוש במאגרי מידע אקדמיים, באינדקסים שונים, ובאתרים רשמיים של גופים, הרלבנטיים לנשוא המחקר תחת מילות החיפוש: research ethics; ethics of educational research; Institutional Review Boards; Training of IRB members; Immunity and liability of IRB members ועוד. המאגרים הנפוצים ביותר לחיפוש מידע לצורך סקירה זו הינם: EBSCO, ERIC , מאגרי המידע של מכון סולד ושל מכון מופ"ת, google scholar, ועוד. כמו כן ולצורך תיאור מנגנונים שונים לתיאור תהליכי אישור בקשות לועדות אתיקה מוסדיות, נסקרו אתרים של האוניברסיטה העברית בירושלים, אוניברסיטת תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, סמינר הקיבוצים, אוניברסיטת הארוורד, ואתרי אוניברסיטאות שונים בארה"ב, הנוגעים לאחד או יותר מהסוגיות המיוחדות שנתבקשו בסקירה וכן אתרי אגודות למחקר בחינוך במדינות שונות.

אבני דרך בהיסטוריה של התנהלות אתית במחקר

ראשיתה של ההקפדה האתית במחקר מזוהה בדרך כלל עם משפטי נירנברג, שנערכו לאחר תום מלחמת העולם השנייה, ובהם הועמדו לדין פושעי מלחמה נאצים, שביצעו "מחקרים" רפואיים בכפייה ובאכזריות. כתוצאה מהמשפטים הללו התפרסם קוד נירנברג למחקר בבני אדם, המפרט את החובות הבסיסיות של חוקרים ביחס לנחקריהם.[19] קוד זה שימש בסיס בהמשך לפיתוחם של מסמכי יסוד בנושא אתיקה מחקרית, בעיקר הצהרת הלסינקי ותקנות הממשל הפדראלי בארה"ב בנושא ניהול מחקרים. הקוד מונה עשרה סעיפים ושלושת העקרונות העיקריים שבו הם: 1) דרישה להסכמה

---

[19] US Department of Health & Human Services. The Nuremberg Code. Available at: http://www.hhs.gov/ohrp/archive/nurcode.html

מיודעת, מושכלת ורצונית להשתתף במחקר; 2) תועלת חיובית וגוברת לעומת סיכונים ונזק הכרוכים במחקר; 3) היכולת להפסיק את ההשתתפות במחקר ללא נזק או קנס.

בהמשך למשפטי נירנברג וליצירת הקוד האתי בעקבותיהם, אירעו בעולם, במיוחד בארה"ב באמצע המאה הקודמת, מספר מחקרים, שזכו להד ציבורי ותקשורתי בשל חוסר ההקפדה האתית שלהם. הביקורת ביחס למחקרים אלה גררה מיסוד ואסדרה של ההתנהלות האתית במחקר. מבין הבולטים במחקרים אלה כלולים למשל הקלטה בסתר של דיונים של חבר מושבעים במסגרת מחקר של אוניברסיטת שיקגו בשנות ה-50 שנערך במדינת קנזס;[20] טיפול ניסיוני של נשים בהריון ללא ידיעתן בתרופת התלידומיד בשנות ה-50, שהביא ללידת ילדים עם מומים התפתחותיים קשים;[21] מחקרים בשנות ה-50 בנושא הדבקה והעברת נגיף הצהבת בילדים בעלי פיגור שכלי בבית הספר Willowbrook שבמדינת ניו יורק שכלל גם הדבקה מכוונת בנגיף ושגייס את השתתפות הילדים במחקר דרך הפחדת הוריהם בכך שאם לא יסכימו להיכלל במחקר לא יטופלו;[22] וסדרת מחקרים בשנות ה-60 על חולים כרוניים (בעיקר תשושי נפש) בבית החולים היהודים למחלות כרוניות בניו יורק ושבחנו כיצד מערכת חיסונית מוחלשת משפיעה על התפשטות מחלת הסרטן. במחקרים אחרונים אלה הזריקו החוקרים לנבדקים תאים סרטניים למחזור הדם וזאת ללא קבלת הסכמתם או הסכמת בני משפחותיהם.[23]

מחקרים לא אתיים נוספים כללו את מחקרי הפסיכולוג סטנלי מילגרם שבחנו ציות לגורמים סמכותיים גם במצבים של ציווים לעשות מעשים אכזריים ובלתי מוסריים, כגון מתן שוק חשמלי והגברת עוצמתו במענה לא נכון לשאלה של מורה;[24] מחקר בשנות ה-70 בסאן אנטוניו שבטקסס, אשר בחן את יעילות סוגים שונים של גלולות למניעת הריון ושכלל מתן פלסבו לחולות נזקקות שבאו לקבל טיפול תרופתי, ושהסתיים במספר גבוה של הריונות בלתי מתוכננים;[25] ומחקר בשנות ה-70 במדעי החברה (חוקר: לוד המפריס) שבחן התנהגות מינית של הומוסקסואליים ושכלל מציצנות בחדרי שירותים ומעקב אחר הבאים לתאי השירותים וגיוסם למחקרם ללא ידיעתם תוך הפרת פרטיותם גם במעשה פרסום ממצאי המחקר.[26]

אחד האירועים הקשים ביותר מבחינת ההתנהלות המחקרית בבני אדם כלל סדרת מחקרים שנעשתה בין 1932-1972 בעיר טסקגי שבמדינת אלבאמה ושממומנו ע"י הממשל הפדראלי. מטרתם של מחקרים אלה הייתה להעריך את ההתנהלות הטבעית של מחלת העגבת שאינה

---

[20] Amdur, R.J. A Brief History of the IRB System. (2011). In *Institutional Review Board: Member Handbook* 3rd ed. (R.J. Amdur & E.A. Bankert, eds.) Boston, Toronto, London & Singapore: Jones and Bartlett Publishers International 7-18, pp. 8-9

[21] Temple, R. & Goldkind S.F. The Food and Drug Administration and Drug Development. In *The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics* (Ezekiel J. Emanuel et al. eds) Oxford and NY: Oxford University Press 577-588

[22] Amdur, 2011, pp. 12-13

[23] Amdur, 2011, p. 13

[24] Milgarm, S. (1974). *Obedience to Authority*: *An Experimental View*. New York: Harper and Row; Encina, G.B. (2014). Milgram's Experiment on Obedience to Authority. Available at: http://nature.berkeley.edu/ucce50/ag-labor/7article/article35.htm

[25] Amdur, 2011, p. 14

[26] Amdur, 2011, p. 14

מטופלת. המחקרים נעשו תוך הטעיית חולים מרמה סוציו-אקונומית נמוכה ביותר כי הם מקבלים טיפול, ובדיקתם הפיזית ותיעודם במשך תקופה ארוכה ללא טיפול גם מקום שכבר הייתה נפוצה תרופת הפניצילין שהייתה ידועה כמועילה לטיפול במחלה.[27] מחקרים אלה, שנוהלו על-פני שנים רבות וזכו למימון ציבורי, גררו תגובות קשות בקרב הציבור האמריקאי וחוקריו והביאו לעשייה רבה בתחום האתיקה של המחקר בבני אדם.

בעקבות המחקרים שלעיל והביקורת הציבורית והאקדמית שנתלוותה להתנהלות האתית במחקרים בבני אדם,[28] הוחל באסדרה גוברת של ההתנהלות האתית במחקר. כך, הוקם באמצע שנות ה-50 בארה"ב המרכז למחקר קליני (Clinical Research Center) במכון הבריאות הלאומי (NIH) כדי לפקח על התנהלות המחקר הרפואי. הקמתו של המרכז לוותה במדיניות שחייבה כל מחקר שנערך בחסות המכון או בתחומיו לקבל את אישור המרכז בדגש על ההיבטים האתיים של המחקר. בשנת 1964 קבע מנהל ה-NIH, ג'יימס שנון, כי כל מחקר ממומן ע"י גוף פדראלי מחויב לקבל אישור על-ידי ועדה אתית ולצורך זה נקבעו כללים והנחיות אתיות לניהול מחקר בו מעורבים בני אדם.[29]

כלי רגולטורי נוסף שפותח בשנת 1964 הוא **הצהרת הלסינקי**. הצהרה חשובה זו, שחוברה במפגש של ארגון הבריאות העולמי בהלסינקי, הינה הקוד האתי המרכזי למחקר בבני אדם, והיא מוסיפה לעקרונות שנקבעו בקוד נירנברג. ההצהרה עודכנה מספר פעמים מאז נוסחה בפעם הראשונה (תיקון אחרון: אוקטובר 2013), והיא כוללת 37 סעיפים. היא מכוונת לרופאים אך מעודדת גורמים נוספים העוסקים במחקר בבני אדם לאמץ את העקרונות שבה.[30] בין היתר, ההצהרה קובעת, כי בעוד שהמטרה הכללית של מחקר הינה לייצר ידע חדש, מטרה זו לעולם לא תגבר על הזכויות והאינטרסים של משתתפי המחקר.[31] כן נקבע שם, כי מחקר רפואי בבני אדם חייב להיעשות ע"י מי שהוא בעל חינוך, התנסות ומיומנויות מתאימים בתחום המדע והאתיקה.[32]

בהמשך, נערכו בשנת 1973 מספר שימועים בקונגרס האמריקני (יזומים על-ידי הסנאטור אדוארד קנדי) בתגובה לדיון הציבורי שנלווה להתנהלות שערורייתית במחקר בבני אדם (בעיקר מחקר הסיפיליס באלבמה).[33] שימועים אלה הביאו להבנה לפיה נדרש פיקוח פדראלי כדי להגן על זכויותיהם ורווחתם של המשתתפים במחקר, לרבות במחקר במדעי החברה. בעקבות זאת, חוקק הממשל הפדראלי את החוק הלאומי למחקר שהורה על הקמת מנגנונים לאישור מוסדי של מחקר (Institutional Review Borads), והמועצה הלאומית להגנה על בני אדם במחקר (National

---

[27] Caplan, A.L. (1992). Twenty Years After: The Legacy of the Tuskegee Syphilis Study – When Evil Introduces. *Hastings Center Report.* 22, 29-32; Jones J.H. (1993). *Bad Blood: The Tuskegee Syphilis Experiment.* New York: The Free Press.

[28] מאמר ביקורת בולט ונדיר באופיו, ששימש אבן דרך בנושא זה, נכתב על-ידי רופא בכיר במחלקת ההרדמה שבבית הספר לרפואה של הארוורד. ראו Beecher, H. (1966). Ethics and Clinical Research. *New England Journal of Medicine*, 274, 1354-1360

[29] Amdur, 2011, p. 10

[30] World Medical Association. *Declaration of Helsinki: Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects* § 2, available at: http://ethics.huji.ac.il/sites/default/files/pictures/Helsinki.pdf

[31] *Ibid* at § 8

[32] Ibid at § 12

[33] Amdur, 2011, p. 12

(Commission for Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research). החוק מגדיר את מדיניות האישורים המוסדיים הנחוצים למחקר בו מעורבים בני אדם. בהמשך לחוק זה, הותקנו על-ידי משרד הבריאות האמריקני תקנות להגנה על משתתפים במחקר בו מעורבים בני אדם. תקנות אלה עודכנו לאחרונה בשנת 2009, והן כוללות קריטריונים לעבודת המוסדות לאישור אתיים של מחקרים בבני אדם.[34]

בשנת 1979 פרסמה המועצה הלאומית להגנה על בני אדם דו"ח ובו הגדירה את העקרונות הבסיסיים למחקר (רפואי והתנהגותי) בבני אדם, הידוע בכינויו כ**דו"ח בלמונט**.[35] דו"ח זה מגדיר שלושה עקרונות כאלה: 1) <u>כבוד האדם</u> – עקרון זה משמיע שיש להתייחס לבני אדם כיצורים אוטונומיים ברי יכולת לקבל החלטות מושכלות ומיודעות באופן עצמאי וגם שיצורים אנושיים בעלי אוטונומיה מופחתת ראויים להגנה מוגברת; 2) <u>הטבה (beneficence)</u> – עקרון זה משמיע חובה להיטיב עם משתתפי המחקר בהיבט כפול: אי גרימת נזק ומקסום התועלות האפשריות מהמחקר לצד מזעור הנזקים הצפויים; 3) <u>צדק</u> – עקרון זה משמיע את החובה לנהוג באופן שווה לבני האדם וכזה שיהיה הוגן בתהליך ובתוצאה, למשל בפרסום ממצאי המחקר, בגיוס המשתתפים במחקר ועוד. כן קובע הדו"ח קריטריונים וחובות אתיות הנוגעים לידוע משתתפים, להערכת סיכונים ותועלות הקשורים למחקר, ולבחירה של משתתפי המחקר.[36]

במקביל להתפתחות האסדרתית של אתיקה מחקרית, ניתן לאפיין שלוש גישות לתחום זה.[37] גישה אחת, השואבת מהאסכולה הדאונטולוגית, גורסת, כי ההתנהגות האתית במחקר היא מימושה של חובה בינאישית כלפי האחר (משתתפי המחקר, חוקרים אחרים, החברה). עפ"י גישה זו, מטרת המחקר אינה מקדשת את האמצעים לקידומו ולכן, ישנן פעולות במחקר שהן בלתי אתיות בעליל (בהיותן מפרות חובה בסיסית) כשם שמילוי חובות פוזיטיביות משמיע חובת התנהגות ראויה. כך למשל, החובה לומר אמת חלה גם בשדה המחקר, ומחייבת את החוקרים לחשוף בפני משתתפי המחקר וגם בפני הקהל אליו הם פונים בפרסום ממצאי המחקר את מלוא האמת ביחס למטרות המחקר, הסיכונים הצפויים ממנו והממצאים שהתקבלו בהתאמה. כך גם קיים איסור מוחלט ואבסולוטי להונות ולהטעות במכוון את משתתפי המחקר, כדי להגיע ליעדים רצויים במחקר או לאפשר שיטת חקר מסוימת.

גישה שנייה היא גישה המכונה ספקנות אתית. גישה זו מכירה בקיומם של כללים ועקרונות אתיים, אך גורסת שאלה הם שרירותיים וקונטינגנטיים, דהיינו קיימים באופן בלתי הכרחי, ועל-כן ניתנים לערעור. מצדדי גישה זו מאמינים שעל החוקרים לא לסגוד לכללים האתיים אלא לבחון אותם ואת

---

[34] Code of Federal Regulations. Title 45: Public Welfare §§ 46.101-46.505. Available at: http://www.hhs.gov/ohrp/policy/ohrpregulations.pdf

[35] National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. (1979). *Ethical Principals and Guidelines for the Protection of Human Subjects of Research (The Belmont Report).* Available at: http://www.hhs.gov/ohrp/humansubjects/guidance/belmont.html

[36] עקרונות אלה שאבו גם מהכתיבה הכללית בתחום הביואתיקה ומגישת ה-Principlism בפרט, שהגדירה ארבעה עקרונות אתיים לאתיקה רפואית ולמחלוקות אתיות בתחום הביו-רפואה. ראו שפרלינג, ד. (2008). מצפון, התנגדות עקרונית ואתיקה בסירוב למתן טיפול רפואי לדרישת המטופל. *הרפואה*, 147(5), 398-420.

[37] פרידמן, י. (2006). אתיקה במחקר החינוך: החוקר, הנחקר והמדע. *שבילי מחקר*, 13, 17-27, עמ' 19.

ההצדקות להם. עם זאת, החוקרים צריכים להכיר את הכללים והעקרונות האתיים, ולהכריע בעצמם כיצד נכון או ראוי לנהוג במקרה פרטני.

גישה שלישית, היא גישה תוצאתנית מסוג התועלתנות. גישה זו גורסת, כי מעשה אתי הוא מעשה המביא לתוצאות שהן יותר רצויות מבלתי רצויות או לתועלת מירבית. לפי גישה זו, מטרת המחקר והצורך בקידומו עשויים במקרים מסוימים לקדש את האמצעים לכך. כך, אתיקה במחקר היא אוסף של כללים ועקרונות שמכוונים לסייע לחוקרים להגיע לכלל מסקנה בנוגע למטרות ולפעולות החשובות להם והמועילות ביותר.

התנהלות אתית במחקר בחינוך

התפתחות מאוחרת מהאתיקה המחקרית וספציפית יותר נראית גם בחשיבה ובאסדרה של האתיקה במחקר החינוך. מחקר זה, המערב בני אדם מקבוצות שונות, שונה ממחקר פוזיטיביסטי, והוא בוחן לרוב פרמטרים של איכות בכלי מדידה של מחקר איכותני. אכן, אתיקה של מחקר חברתי מעצימה את הפערים האפיסטמולוגיים והמתודולוגיים שבין מחקר פוזיטיביסטי למחקר איכותי. במחקר מהסוג הראשון, הדגש הינו בחיפוש אחר האמת ה"אחת", כשהאמצעי של הסתרת מטרות המחקר הינו לגיטימי. מחקר כזה רואה בנחקרים אובייקטיבים והוא מניח מרחק בין החוקר לנחקר המאפשר את שליטת הראשון באחרון. אתיקה של מחקר פוזיטיביסטי נתפסת מרכיב שהינו חיצוני לתהליך המחקרי. לעומת זאת, במחקר חברתי ההנחה היא, כי אין אמת "אחת". במחקר כזה עבודת השדה מושתתת על קשרים אישיים ואינטימיות המתקיימת בין החוקר לנחקר, כשזה האחרון נתפס כסובייקט. אתיקה של מחקר חברתי מוטמעת בתהליך המחקרי.[38] מערכת השיקולים האתיים הופכת להיות מורכבת יותר במחקר המשתמש ברשת כפלטפורמה לביצוע מחקר איכותני.[39]

בתחום המחקר בחינוך נראית התפתחות ואסדרה פורמאלית של התחום בכמה מקומות בעולם. נפתח בתיאור נוהל המדען הראשי במשרד החינוך בפעילות מחקרית במערכת החינוך. בהמשך, נתאר שלושה מודלים, כפי שפותחו ע"י איגוד המחקר החינוכי האמריקאי, האגודה האוסטרלית למחקר בחינוך והאגודה הבריטית למחקר בחינוך.

---

[38] צבר בן-יהושע, נ. למי שייכים הסיפורים? דילמות אתיות בפרדיגמה איכותית (הרצאה ביום עיון "אתיקה במחקר החינוך: דילמות ושברן", מכון מופ"ת), פורסם בפורטל מס"ע, מכון מופ"ת, באתר: http://portal.macam.ac.il/ArticlePage.aspx?id=949

[39] James N. & Busher H. 2007. Ethical Issues in Online Educational Research: Protecting Privacy, Establishing Authenticity in Email Interviewing. International Journal of Research & Method in Education. 30(1): 101-113

חוזר מנכ"ל משרד החינוך בנושא פעילות מחקרית במערכת החינוך

בחודש מאי 2015 התפרסם במשרד החינוך נוהל, המסדיר את הפעילות המחקרית במערכת החינוך, לרבות ההליך הרצוי לקבלת אישורים אתים לפעילות זו.[40] הנוהל מציין כאחת ממטרותיו את הגדלת מעורבותם של המוסדות להשכלה גבוהה בבדיקה מקדמית של ההיבטים האתיים של הצעות המחקר על-ידי ועדות מקצועיות (IRB-institutional review board). ההנחה היא, כי בדיקה כזו תטייב את המחקר לצד מיסוד הועדות ואסדרת עבודתן – מה שיביא לקיצור משך ההמתנה לקבלת היתר למחקר בהשוואה למצב הקיים טרם הנוהל. מטרה נוספת של הנוהל הינה לקבוע קטגוריות של מחקר, שתיבחנה על-ידי ועדות מקצועיות אלה ושלא תזדקקנה להיתר מהמדען הראשי. מנהלי בתי הספר יוסמכו לקבל את המלצות הועדות המקצועיות או לדחותן, וככל שיחליטו שלא לקיים את המחקר במוסדם, ידרשו לנמק את הדחייה ולתעדה.[41]

הנוהל חל על כל מסגרות החינוך שבפיקוח משרד החינוך וכל פעילות שבפיקוח המשרד אף אם היא נעשית מחוץ למסגרות שבפיקוח וכן כל פעולה שמתבצעת באמצעות המסגרות והפעילות הנ"ל. לפי לשונו, הוא מהווה תשתית אתית ומשפטית לביצוע פעילות מחקרית והוא חל על כל איסוף מידע לצורך מחקר, בין אם הוא מחויב בהיתר ובין אם לאו.[42]

הכלל הוא, שככלל, איסוף מידע לצורך מחקר במסגרת חינוכית או באמצעותה מחויב בהמלצת ועדה אתית מוסדית, בהיתר של המדען הראשי ובהסכמה של מנהל המסגרת החינוכית שבה או באמצעותה מבוקש איסוף המידע. כשלא מתוכנן איסוף מידע מהתלמידים או על אודותיהם, הסמכות למתן היתרים מואצלת למנהלי מסגרות החינוך שבהם או באמצעותם נעשה איסוף המידע. במקרים שבהם לא הוגשה בקשה לוועדה אתית מוסדית, הבקשה תוגש ללשכת המדען הראשי.[43] מכאן, שכל איסוף מידע מתלמידים או על אודותיהם או שלא מתלמידים או שלא על אודותיהם או חקר מקרה (ללא קשר למספר מסגרות החינוכיות) מחייב המלצת הוועדה האתית במוסד האקדמי שבמסגרת עבודתו או לימודיו בו החוקר מבקש לאסוף את המידע ואת הסכמת מנהל המסגרת החינוכית הרלבנטית. ככלל, במצבים אלה נדרש גם היתר מהגורם שהוסמך על-ידי המדען הראשי, למעט כאשר מדובר באיסוף מידע שאינו מתלמידים או על אודותיהם ב-15 מסגרות חינוכיות לכל היותר או בחקר מקרה שאינו מתלמידים או על אודותיהם במסגרת חינוכית בודדת ביזמת מנהלה.[44]

[40] משרד החינוך. (2015). חוזר מנכ"ל עה/9ב בנושא הנהלים לפעילות מחקרית במערכת החינוך: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Scientist/Odot/chiefscientist2015.htm [חוזר מנכ"ל 2015]

[41] חוזר מנכ"ל 2015, עמ' 3.

[42] סעיף 1.3.3. לחוזר מנכ"ל 2015.

[43] לכללים הנוגעים להגשת בקשה למדען הראשי ראו: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Scientist/IsofMeyda/AnchayotLeagashatBakasha/kavim.htm

[44] סעיף 1.4.3. לחוזר מנכ"ל 2015.

הנוהל קובע מספר כללי יסוד לביצוע הפעילות המחקרית.[45] להלן הכללים העיקריים שבהם:

1) על הנושא לשמש פוטנציאל להעשרת תחומי הידע הרלבנטיים למערכת החינוך.
2) על העבודה להלום סטנדרדים המקובלים במוסדות להשכלה גבוהה בארץ לביצוע מחקר מדעי.
3) אין לערב תלמיד או בעל תפקיד במסגרת החינוכית באיסוף או רישום המידע או כזרוע מבצעת של המחקר (אלא אם ניתן היתר לכך).
4) אין להציג שאלות או להטיל מטלות לנבדקים במחקר שיש בהן כדי לפגוע ברווחתם הנפשית או הפיזית או להשפיע עליהם באופן פסול מבחינה חינוכית או אחרת.
5) על השאלות או המטלות שבמחקר להתאים ליכולותיהם ולכישוריהם הפיזיים והקוגניטיביים של הנבדקים.
6) איסוף המידע כפוף להסכמה חופשית ומדעת של הנבדק וככל שהמידע נאסף על-ידי אדם אחר, נדרשת הסכמה גם של הנבדק (מושא ההערכה) עצמו. דרישה זו חלה גם אם המידע נאסף באופן המזהה את הנבדק רק על-ידי מוסרי המידע ולא על-ידי החוקר וגם אם לא יתבצע רישום של הפרטים המזהים של הנבדק. קבלת הסכמתו החופשית של התלמיד נדרשת גם במצב בו ניתנת הסכמתם החופשית של הוריו.
7) ככלל, אין לאסוף מידע כשהנבדק כפוף לעורך המחקר או תלוי בו, אלא אם המדען הראשי נתן לכך היתר בכתב. בכל מקרה, יש להבטיח שההחלטה להשתתף במחקר אינה מושפעת משיקולים זרים.
8) על עורך המחקר והנהלת המסגרת החינוכית שבה או באמצעותה נעשה המחקר להבטיח שמועמד שסירב להשתתף במחקר לא יפגע במישרין או בעקיפין.
9) יש לשמור את כל זכויות הנבדקים ובכלל זה רווחתם הנפשית והפיזית, לרבות זכויותם לפרטיות. ככל שמדובר בתלמידים, יש לשמור את פרטיותם ככל האפשר בלי לפגוע בחובת ההשגחה של הצוות החינוכי.
10) אין להתיר פרסום המידע שנאסף באופן שמזהה את הנבדק או המאפשר את זיהויו.
11) על מנהל המסגרת החינוכית לתת את הסכמתו החופשית לפרסום המידע שנאסף המזהה את המסגרת החינוכית.
12) אין להתיר אבחון של נבדקים בתחומים כמו מנת משכל, לקויות, הפרעות התנהגות, וכיו"ב שיש בהם כדי לפגום ביכולת לערוך אבחונים שנחוצים למשרד כדי לבצע את תפקידו כראוי.
13) אין להציע גמול כספי למועמד להיבדק או לתת גמול כספי למי שמשתתף במחקר.

יש לפנות אל המועמד להיבדק לצורך בקשה להסכמתו או מתן הזדמנות להביע את התנגדותו או יידוע. ככל שהמועמד להיבדק הוא תלמיד, יש לפנות בכתב להוריו כדי לקבל את הסכמתם לאיסוף המידע המזהה על אודותיו ובנוסף לקבל את הסכמת התלמיד שאינה צריכה להיות בכתב.[46] גם כאשר המידע אינו מתוכנן להיאסף באופן המזהה את הנבדק יש לפנות להוריו לקבלת הסכמתם

[45] סעיף 1.5. לחוזר מנכ"ל 2015. הנוהל קובע מנגנון של פנייה לוועדת חריגים מטעם המדען הראשי, שאליה ניתן יהיה לפנות בבקשה לחרוג מאחד הכללים האמורים.
[46] הסכמת ההורים תהיה תקפה לפרק הזמן שיצויין בהיתר או עד להגיע התלמיד לגיל 18, לכל המוקדם.

החופשית ומדעת למשל כשהמידע נוגע לנבדק ספציפי או לחלק מקבוצה נתונה בלבד או כשאיסוף המידע מיועד להיערך בהשתתפות נבדקים בגיל צעיר או בקרב תלמידי החינוך המיוחד בכל הגילאים. כאשר הגורם המוסמך אינו יכול לשלול את האפשרות שהתשאול יגרום אי נוחות או השלכות שליליות אחרות על הנבדקים, יש לוודא כי אין למועמדים להיבדק התנגדות לאיסוף המידע. כאשר מדובר באיסוף מידע מתלמידים, המדען הראשי ישקול את נחיצות הפנייה בכתב להוריהם לצורך יידוע על הפעולה המתוכננת גם כשנקבע שעורך המחקר לא מחויב בבירור עמדותיהם.[47] בכל מקרה, על הפנייה למועמדים להיבדק או להורי התלמידים להיות בשפה ברורה ומותאמת לאוכלוסיית היעד, לכלול מידע ממצה ומפורט בהתאם לדישות נוספות המופיעות בנוהל, ולהיעשות באופן שאין בו כדי ליצור לחץ בלתי הוגן על המועמדים להסכים לאיסוף המידע. על תגובות מועמדים בגירים להיבדק להתקבל על גבי כתב הסכמה או התנגדות, שנוסח שלו מפורט בנוהל.[48]

ככל שמדובר באיסוף מידע מבעל תפקיד, זה לא ייעשה בשעת העבודה עם התלמידים. כאשר המידע המבוקש נוגע להתנהלות משרד החינוך, על בעל התפקיד להימנע מלהביע עמדה בנושאים החורגים מסמכותו, וככל שהוא יתבקש למסור מידע או מסמכים הקשורים לביצוע תפקידו, עליו לקבל את אישור הממונה הישיר לכך.[49]

הנוהל מאפשר, כאמור, למנהל מוסד חינוכי[50] להתיר ביצוע של מחקר ללא צורך בהיתר המדען הראשי. מחקר כזה עונה על התנאים הבאים:

1) המחקר נוגע לחיי המוסד החינוכי שבמסגרתו נעשה המחקר.
2) אופי העבודה הוא חקר מקרה והיא מיועדת להתבצע רק במוסד החינוכי של המנהל המזמין או המתיר את ביצוע העבודה לחוקר הפונה בבקשה למנהל.
3) את העבודה יבצע חוקר במוסד להשכלה גבוהה או סטודנט במסגרת לימודיו במוסד כזה ובתנאי שהיא לא תשמש לצרכיו הפרטיים של מנהל המוסד החינוכי או מי מחבריו; אין יחסי מרות או תלות בין מנהל המוסד או עובדיו לבין החוקר; העבודה אינה בתשלום; תלמידי המוסד החינוכי או עובדיו לא יסייעו בביצוע העבודה בפועל. העבודה לא תכלול איסוף מידע מהתלמידים עצמם או על אודותיהם באופן שמאפשר את זיהויים. על עורך המחקר להבהיר למועמדים להשתתף בו את מטרת המחקר, מהות הפעולות המבוקשות ואת זכותם לא ליטול חלק במחקר. ככל שאיסוף המידע מחברי צוות המוסד החינוכי יאפשר את זיהויים איסוף זה יהיה כפוף להסכמתם החופשית ובכתב. קבלת מידע השמור במוסד מחייבת קבלת הסכמה מפורשת לכך. פרסום ממצאי המחקר יעשה רק בהתאם לאישור שיתקבל לכך על-ידי מנהל המוסד וועדת האתיקה של המוסד בו בוצעה העבודה.[51]

---

[47] סעיף 1.6.1. לחוזר מנכ"ל 2015.
[48] סעיפים 1.6.2. ו-1.6.3. לחוזר מנכ"ל 2015.
[49] סעיף 1.7. לחוזר מנכ"ל 2015.
[50] מוסד כזה מוגדר כ"מוסד ללימוד שיטתי לילדים או לנערים בגיל 3-18 ומוסד ללימוד שיטתי לילדים או לנערים עם צרכים מיוחדים בגיל 3-21.
[51] סעיף 2.2. לחוזר מנכ"ל 2015.

לצורך קבלת היתר לבצע מחקר שאינו כפוף לאישור המדען הראשי, על המוסד החינוכי להקים ועדת אתיקה בבית הספר שלפחות מחצית מהחברים בה לא יהיו כפופים למנהל או לעורך המחקר. ועדה זו תבדוק את התאמת תכנית המחקר לתנאים המפורטים בחוזר. מחקר הכולל הפעלה של תכנית התערבות חינוכית או אחרת כפוף להיתר מלשכת המדען הראשי. אחרת, היתר שינתן יהיה בכתב, והחוקר יחתום על כתב התחייבות בנוגע לשימוש במידע שייאסף ולשמירתו. מנהל המוסד החינוכי רשאי לדרוש מהחוקר דו"ח ביניים ו/או דו"ח סופי, ולקיים דיון על ממצאי המחקר עם צוות המוסד החינוכי. כן הוא רשאי להציג את ממצאי העבודה לקהילה הרחבה של המוסד החינוכי, לפנות לרשות הארצית למדידה ולהערכה או למכון אבני ראשה שישמשו גורם מייעץ או לפנות ללשכת המדען הראשי לקבלת הבהרות.[52]

נוהל המדען הראשי ממליץ על הקמתן של ועדות אתיקה מקצועיות שיוקמו במוסדות להשכלה גבוהה ושיהיו מוסמכות לדון בהצעות מחקר במוסדות חינוך, להציב דרישות ממגישי הבקשות לתיקונן או לשיפורן או להמליץ לבתי הספר על מתן היתר לביצוע עבודת המחקר.[53] מגישי הבקשה לוועדה יהיו חברי סגל אקדמי בכיר בעלי זיקה ואחריות למחקר. מספר החברים בוועדה לא יפחת מ-6 ויכלול חברים מדיסציפלינות רלבנטיות למחקרים בחינוך וביניהם משפטן, פסיכולוג שבקי בהיבטים הרגשיים של ילדים ונוער, ואיש חינוך בעל מוניטין שיש לו ניסיון שדה. יו"ר הוועדה יהיה חבר בסנט של המוסד להשכלה גבוהה. החוזר ממליץ כי הוועדה תפרסם את נוהל עבודתה הכולל גם כללי אתיקה תוך הסתמכות על הנאמר בחוזר זה. הוועדה תעודד היועצות של חוקרים עם גורמים מקצועיים בתחומי האתיקה והיא תמסור לחוקר בכתב את המלצתה לביצוע המחקר.[54] דיוני הוועדה יהיו שקופים לבחינה של לשכת המדען הראשי.

לסיכום, במחקרים שבהם מבוקש איסוף מידע מתלמידים או על אודותיהם או שהוא נאסף מלמעלה מ-15 מסגרות חינוכיות יפנה החוקר את בקשתו בצירוף המלצת ועדת האתיקה המוסדית אל לשכת המדען הראשי. במחקרים שבהם מבוקש איסוף מידע שלא מתלמידים או על אודותיהם לכל היותר ב-15 מסגרות חינוכיות או בחקר מקרה שאינו מתלמידים או על אודותיהם במסגרת חינוכית בודדת ביוזמת מנהלה אין צורך בפנייה ללשכת המדען הראשי והחוקר יפנה ישירות למוסד החינוך הרלבנטי בהתאם למגבלות שלעיל. בכל סוגי המחקרים על החוקר לקבל את אישור מנהלי המוסדות החינוכיים הרלבנטיים ולהציג להם את אישורי הוועדה האתית המוסדית (ובמקרה הצורך, גם את היתר לשכת המדען הראשי). במחקר הכולל התערבות חינוכית, יש לפנות לאישור הוועדה האתית המוסדית לאחר קבלת היתר מלשכת המדען הראשי.

---

[52] סעיף 2.3. לחוזר מנכ"ל 2015.

[53] הנוהל קובע, כי אם מוסד מתקשה להקים ועדה כזו, הוא רשאי לקיים ועדה זו בשותפות עם מוסד או מוסדות נוספים להשכלה גבוהה או להגיש את בקשותיו באמצעות ועדה של מוסד אקדמי אחר. סעיף 3.2.6(ו) לחוזר מנכ"ל 2015.

[54] סעיפים 3.1. ו-3.2. לחוזר מנכ"ל 2015.

הקוד האתי של איגוד המחקר החינוכי האמריקאי

בשנת 2011 אושר הקוד האתי של איגוד המחקר החינוכי האמריקאי (American Educational Research Association),[55] שהינו המרכזי והמצוטט ביותר בתחום האתיקה של המחקר החינוכי. קוד זה, מציע עקרונות וסטנדרדים להתנהגות מקצועית של חוקרים בתחום החינוך,[56] אף שהוא לא מנטר עמידה של חוקים בסטנדרדים אלה וגם אינו חוקר הפרות, ככל שאלה קיימות.[57] הקוד מונה חמישה עקרונות, שקובעים עבור חוקרים בחינוך את האידיאלים להתנהגות מקצועית בתחום המחקר בחינוך. כל עקרון הינו הכרחי לשקילה. להלן העקרונות:

1) **כשירות מקצועית** – חוקרים בתחום החינוך צריכים לשאוף להיות בעלי כשירות ברמה הגבוהה ביותר בעבודתם, להכיר במגבלות מומחיותם, ולקחת על עצמם רק משימות ויעדים שהם מוכשרים להם עפ"י השכלתם, הכשרתם או ניסיונם. על חוקרים כאלה להכיר בצורך להשכלה וחינוך מתמשכים כדי לשמר על רמת מקצועיות גבוהה ולהשתמש במיטב המקורות המדעיים, מחקריים, מקצועיים, טכניים ואדמיניסטרטיביים במילוי משימותיהם המקצועיות. בעת הצורך, עליהם להתייעץ עם קולגות ואנשי מקצוע אחרים כדי להועיל לתלמידיהם, למשתתפי המחקר וללקוחות אחרים.

2) **יושרה** - על חוקרים בתחום החינוך להיות כנים, הוגנים, ולנהוג בכבוד כלפי אחרים בהתנהגותם המקצועית הכוללת מחקר, הוראה, פרקטיקה ושירות ציבורי. אל להם לנהוג ביודעין בפעולות שעלולות לסכן את רווחת האחר. עליהם לנהוג באופן שיזכה לאמון ולערך.

3) **אחריות מקצועית, מדעית ומחקרית** – על חוקרים בחינוך לציית ולפעול לפי סטנדרדים גבוהים ביותר מבחינה מדעית ומקצועית וליטול לעצמם אחריות בעבודתם. עליהם להעריך את אמון הציבור במחקר ולשקול את נאותות התנהגותם והתנהגות חוקרים אחרים שעלולה לערער אמון זה. חוקרים אלה מבינים, כי הם יוצרים קהילה, ועליהם להראות כבוד לחוקרים אחרים אף אם הם חולקים עליהם. בהיותם קולגיאליים אל לחוקרים אלה לאפשר לרצון לתמוך בקולגות לגבור על אחריותם המשותפת להתנהגות אתית. כשהדבר ניתן, עליהם להתייעץ עם קולגות כדי לצמצם או למנוע התנהגות לא אתית.

4) **כיבוד זכויות האחר, כבודם והשונות שלהם** – על חוקרים בחינוך לכבד את זכויות האחר, כבודם וערכם ולפעול באופן של יזיק במהלך עבודתם. במחקרם, חוקרים כאלה נושאים בחובה מיוחדת לשמור על זכויות משתתפי המחקר, כבודם ורווחתם. עליהם להיות רגישים להבדלי התרבות, והשונות שבין פרטים ובין תפקידם במסגרת ההוראה, הלימוד והענקת שירות לקבוצות אנשים בעלי מאפיינים מיוחדים. עליהם לפעול למניעת הטיה בפעילויותיהם המקצועיות ולא לסבול כל הפליה המבוססת על גזע, אתני/לאום, תרבות, מוצא לאומי, מגדר, נטיה מינית, זהות מגדרית, גיל, דת, שפה, מוגבלות, מצב בריאותי, מצב סוציו-אקונומי או

[55] American Educational Research Association. 2011. Code of Ethics. Available at: http://www.aera.net/Portals/38/docs/About_AERA/CodeOfEthics(1).pdf

[56] הקוד מחליף את הסטנדרדים האתיים שפותחו ע"י איגוד זה בשנת 1992, ושלא זכו לתיקון משמעותי מאז.

[57] קוזמינסקי, 2006, בעמ' 13.

מצב משפחתי. על חוקרים אלה להכיר בזכויות האחר להחזיק בערכים, תפיסות ודעות שונות משלהם, ולנהוג אליהם בכבוד והערכה.

5) **אחריות חברתית** – על חוקרים להיות מודעים לאחריותם המדעית והמקצועית לקהילות ולחברות בהן הם חיים ועובדים. עליהם ליישם ולפרסם את הידע שלהם כדי לתרום לטוב הציבורי. בביצוע מחקר, על חוקרים אלה לשאוף לקדם ידע מדעי ומחקרי ולשרת את טובת הציבור.

בנוסף לעקרונות שלעיל, הקוד האתי מציע 22 סטנדרדים אתיים, הקובעים כללים להתנהגות אתית של חוקרים בחינוך. סטנדרדים אלה מנוסחים בהרחבה כדי להיות מיושמים לחוקרים בתחומים שונים ובהקשרים מגוונים. הקוד מציין, כי על אף הניסיון לכסות את כל המצבים האפשריים שעולים במחקר, יתכן כי יהיו סיטואציות שהסטנדרדים האתיים לא יחולו שם. התנהגות שאינה חסה תחת הסטנדרדים אינה בהכרח אתית או לא אתית. להלן הסטנדרדים המפורטים בקוד:

1) **סטנדרדים מקצועיים, מחקריים ופרופסיונאליים-** יש להלום לסטנדרדים גבוהים ביותר שהם אפשריים במחקר, הוראה, פרקטיקה ושירות ציבורי. על חוקרים להסתמך על ידע מדעי, מחקרי ומקצועי ולנהוג בכנות וביושרה.
2) **כשירות** – על חוקרים לפעול בהתאם לכשירותם המקצועיות; להציע מחקר ידע וכו' בתחומים או בטכניקות חדשות לאחר שהוכיחו כשירות בתחומים אלה; ולהיות מודעים למידע מדעי, מחקרי ומקצועי עדכני בתחומי הפעילות.
3) **שימוש ושימוש לרעה במומחיות-** במחקר, הוראה, לימוד וכיו"ב על חוקרים להציג ולייצג ידע ומומחיות בצורה מדויקת והוגנת ולא לקבל מענקים, חוזים, התייעצויות או משימות עבודה מכל גוף שהוא שמסיגים את יכולתם לפעול בהתאם לסטנדרדים בקוד זה. עליהם להזהיר ולפעול כנגד כל גורם אישי, כלכלי, חברתי, ארגוני או פוליטי שעלול להוביל לשימוש לרעה בידע, מומחיות או השפעה שלהם. בהינתן שימוש לרעה כאמור, עליהם לנקוט בפעולות סיבות לתקן שימוש לרעה או מצג-שווא זה.
4) **זיוף וגניבה ספרותית (Plagiarism)-** חוקרים בחינוך לא יעסקו בפעולות זיוף, מרמה או גניבה ספרותית בהצעה, ביצוע או שיפוט של מחקר או בדיווח על ממצאי מחקר. אל להם לזייף נתונים, מקורות, ממצאים, טענות וכו'. בהציגם בפורמטים שונים את עבודתם, עליהם לזהות בבירור ולהפנות למקורות מהם נלקחו, בין אם אלה האחרונים פורסמו אם לאו.
5) **הימנעות מנזק-** על החוקרים לנקוט באמצעים סבירים כדי להימנע מיצירת נזק לאחרים בפעולותיהם. בהתרחש נזקים בלתי צפויים, עליהם לנקוט בצעדים מיידים כדי למזער נזקים, לרבות סיום העבודה.
6) **העדר-אפליה –** חוקרים בחינוך לא יפלו בעבודתם על בסיס גזע, אתני/לאום, תרבות, מוצא לאומי, מגדר, נטייה מינית, גיל, דת, שפה, מוגבלות, מצב בריאותי, מצב סוציו-אקונומי, מצב משפחתי וכו'.

7) **אי-ניצול** – אל לחוקרים בחינוך לנצל אחרים שהם מפקחים באופן ישיר או עקיף, מעריכים, או בעלי סמכות ביחס אליהם כמו סטודנטים,[58] תלמידים, מונחים, עובדים או משתתפים במחקר, וזאת מכל סיבה שהיא לרבות סיבות מקצועיות, כלכליות, או אישיות. אל לחוקרים לפקח באופן ישיר, להעריך או להפעיל סמכות על מי שהיו לו איתו/ה יחסים רומנטיים, מיניים או משפחתיים, כולל סטודנטים, תלמידים, עובדים או משתתפי מחקר.

8) **הטרדה** – חוקרים בחינוך לא יהיו מעורבים בכל מעשה הטרדה של כל אדם, כולל סטודנטים, תלמידים, מונחים, עובדים או משתתפי מחקר על רקע גזעי, אתני/לאומני, תרבותי, מוצא לאומי, מגדרי, נטייה מינית, זהות מינית, גיל, דת, שפה, מוגבלות, מצב רפואי, מצב סוציו-אקונומי או מצב משפחתי. הטרדה, בעניין זה, היא מעשה אינטנסיבי וחמור אחד או מעשים רבים קבועים ומופרעים שהם משפילים, מתעללים, פוגעניים או יוצרים סביבת עבודה עוינת מבחינה מקצועית או חינוכית. היא כוללת גם תשומת לב או התקפה לא מכוונת מוגזמת וללא אזהרה. הטרדה על רקע מיני יכולה להיות מילולית או לא מילולית.

9) **החלטות בתחום התעסוקה** – כאשר הם תרים אחר הצעות עבודה ותעסוקה, על חוקרים בחינוך לפעול בהתאם לסטנדרדים גבוהים כאשר הם משתתפים בתהליכים הקשורים להחלטות בתחום התעסוקה או כאשר הם מתכננים לפרוש מתפקיד כלשהו. כך, עליהם להבטיח שיוויון הזדמנויות ויחס הוגן לכל העובדים הפוטנציאליים והעובדים בפועל בגיוס, קידום, קביעת שכר, וכל תנאי העסקה אחר ואל להם להפלות מכל בסיס שהוא בהקשר זה.

10) **ניגוד עניינים** – על חוקרים בחינוך להימנע כשהדבר ניתן או לגלות ולנהל ניגוד עניינים ונראות של ניגוד עניינים. קונפליקטים כאלה עשויים להתקיים מקום שאינטרסים אישיים, מקצועיים או כלכליים מונעים מהם מביצוע עבודה מקצועית באופן לא מוטה. על חוקים בחינוך להיות ערים למצבים שעלולים להצמיח ניגוד עניינים במחקר, הוראה, פרקטיקה ושירות ציבורי ולנקוט בפעולות מתאימות למניעת מצבים כאלה או לגילויים ולניהולם.

11) **תקשורת לציבור** – על חוקרים בחינוך לפעול בהתאם לסטנדרדים הגבוהים ביותר כאשר הם מוסרים הצהרות לציבור/הצהרות פומביות בנוגע לעבודתם המקצועית, מומחיותם, תוצאי עבודתם או פרסומיהם.

12) **חיסיון** – על חוקרים בחינוך להבטיח, כי מידע חסוי יזכה להגנה. הדבר יעשה כדי להבטיח יושרה במחקר ותקשורת חופשית עם משתתפי המחקר וגם כדי להגן על מידע רגיש המופק במהלך מחקר, הוראה, פרקטיקה או שירות לציבור. באיסוף מידע חסוי, על החוקרים לקחת בחשבון את השימושים ארוכי הטווח שיש במידע, לרבות מיקומו בארכיב ציבורי או בחינתו על-ידי חוקרים אחרים או אנשי מקצוע. בכלל זה, יש לדאוג להבטחת אנונימיות של מקורות.

13) **הסכמה מדעת** – אין להיות מעורב במחקר בבני אדם ללא הסכמה מדעת של משתתפי המחקר או נציגיהם המשפטיים. על החוקרים להכיר באפשרות של השפעה בלתי הוגנת על משתתפי מחקר שתנבע ממומחיותם או סמכותם של החוקים ועליהם לקחת זאת בחשבון

[58] לדילמות אתיות הנוגעות לשימוש בסטודנטים כמשתתפי מחקר או כעוזרי מחקר ראו גלושנקוף, ק. ועזר ח. (2012). אתיקה במחקר בחינוך: שיח של סמכות ואכפתיות במרחב שבין מרצה לבין סטודנט. הוראה באקדמיה, 2, 30-35.

בעצבם את תהליכי קבלת ההסכמה מדעת. פטורים מדרישת ההסכמה מדעת עשויים להתקבל כאשר המחקר מערב נזק מינימאלי למשתתפי המחקר ולא ניתן לבצע את המחקר מבחינה פרקטית באמצעות קיומה הדרישה של ההסכמה מדעת. במקרה של מחקר בקטינים יש להוסיף דרישה ולפיה קבלת הסכמת ההורים או המשמורן אינה דרישת סבירה להגנה על הילד (למשל, במצבים של הזנחה או התעללות מצד ההורים). פטור כזה יינתן על-ידי ועדה מוסדית ובהעדרה על-ידי גוף מוסמך אחר, המומחה באתיקה מחקרית. במקרה כזה, יש לשמור כל מידע מזהה של משתתף מחקר באופן חסוי. כמו כן, ניתן לבצע מחקר במקום ציבורי או להשתמש במידע הזמין לציבור והנוגע לפרטים מסוימים כמו למשל תצפיות טבעיות במקומות ציבוריים, ניתוח של נתונים ומרשמים ציבוריים או מחקר ארכיוני, ללא קבלת הסכמה מדעת. בכל מקרה של ספק בנוגע לקיומה של דרישת ההסכמה מדעת, על חוקרים להיועץ עם הוועדה המוסדית ובהעדרה עם גוף מוסמך אחר, המומחה באתיקה מחקרית.

14) **תכנון המחקר, יישומו וחלוקת הידע** – על חוקרים בחינוך מוטלת חובה לקדם יושרה במחקרה ולהבטיח שהם מתכננים, מיישמים וחולקים ידע באופן אתי. הם עושים זאת לצורך קידום הידע, מזעור האפשרות כי תוצאות המחקר יהיו מטעות ולהגנה על זכויות משתתפי המחקר.

15) **קרדיט למחברים** – על חוקרים בחינוך להבטיח, כי כל האנשים שתרמו תרומה מהותית ליצירה אינטלקטואלית ייחשבו כמחברים, ועל חוקרים לקבל קרדיט רק על עבודה שהם בעצמם עשו. כמו כן, יש להבטיח, כי החוקר העיקרי, סדר המחברים, וקרדיט נוסף הקשור בפרסום מבוססים על התרומה המדעית או המקצועית היחסית של כל חוקר, ללא קשר לסטטוס שלו. על חוקרים לפרט את הקריטריונים לביצוע החלטות אלה בתחילת תהליך הכתיבה. בדרך כלל, סטודנט יופיע כמחבר עיקרי בכל פרסום רב-מחברים שנובע באופן מהותי מעבודת התיזה או הדיסרטציה של הסטודנט.

16) **תהליך הפרסום** – על חוקרים בחינוך לפעול בהתאם לסטנדרד הגבוה ביותר מבחינה אתית, לרבות סטדנרדים של כשירות, בהשתתפותם בתהליך הפרסום והשיפוט של מחקרים.

17) **אחריות של שופטים** – על חוקרים בחינוך לפעול בהתאם לסטנדרד הגבוה ביותר מבחינה אתית, לרבות סטנדרדים של כשירות, כאשר הם משמשים שופטים לפרסום מדעי, מענקי מחקר, או בתהליכי הערכה אחרים. עליהם לגלות ניגודי עניינים או לוותר על בקשות לשיפוט עבודה של אחרים.

18) **הוראה, הכשרה ותכניות ניהול חינוכי** – חוקרים המשמשים גם מורים, מכשירים או מנהלים חינוכיים צריכים לבצע את פעולותיהם באופן מודע, כשיר וביושרה. הם משמשים מודל להתנהגות אתית עבור תלמידיהם והאנשים אותם הם מכשירים.

19) **הדרכה (mentoring)** – חוקרים המשמשים מדריכים צריכים לבצע את פעולותיהם באופן מודע, כשיר וביושרה. הם מחויבים לרווחת המונחים ולהתקדמותם והם מדווחים להם על התנהגותם האתית ותומכים בפעילויותיהם המקצועיות.

20) **הנחיה** – חוקרים בחינוך מעניקים הנחיה ראויה והנחיה לתלמידיהם, למונחים שלהם ועובדיהם והם מבצעים פעולות סבירות שאלה יבצעו את משימותיהם באחריות ובאופן אתי. עליהם להעריך באופן הוגן את ביצוע תלמידיהם, מונחיהם ועובדיהם ולתקשר הערכה זו באופן מלא וכן.

21) **שירותי ייעוץ ושירותים הסכמיים** – על חוקרים בחינוך לקבל על עצמם מענקים, הסכמים או פעולות ייעוץ רק כאשר הם בעלי ידע בנוגע למהות, מתודולוגיות וטכניקות שבהם מתכננים להשתמש ביישום מומחיותם. כאשר ניתן פיצוי כספי עבור משימות אלה, עליהם לעשות מאמצים סבירים כדי לסיים משימות אלה בזמן. עליהם לדווח בתחילת העבודה על משימות אלה יש לגלות את אופי מערכת היחסים האישית, ארגונית או מוסדית, לרבות אפשרויות שימוש של העבודה בעתיד לצרכי מחקר או פרסום.

22) **ציות לסטנדרדים אתיים של האגודה האמריקנית למחקר בחינוך** – על חוקרים בחינוך מוטלת החובה להתעמת, להתייחס ולנסות ולפתור נושאים ובעיות אתיות העולים במסגרת הקוד האתי. עליהם להכיר את הקוד, להיוועץ עם חוקרים אחרים הבקיאים באתיקה, עם ועדת אתיקה מוסדית או עם ועדת האתיקה של האגודה במקרים של ספק כדי לנסות ולפתור נושאים ובעיות אלה.

הקוד האתי של האגודה האוסטרלית למחקר החינוך

קודים נוספים לאתיקה במחקר בחינוך התפרסמו על-ידי האגודה האוסטרלית למחקר החינוך לצד הקמתה של ועדת אתיקה של האגודה, שממשיכה את הדיון בסוגיות אתיות בקרב קהילת החוקרים בחינוך, לרבות דיון בסוגיות אתיות העולות על-ידי חוקרים אלה וגם שינוי הקוד במקרה הצורך.[59] האגודה גם מספקת לקהל החוקרים תמצית של ספרות רלבנטית בנושא, שתסייע לחוקרים בהיכרות עם עולם התוכן הרלבנטי.[60] הקוד מפנה לארבעה עקרונות בסיסיים באתיקה של מחקר:

1) תוצאות המחקר, לרבות ההשפעות על משתתפי המחקר, פרסום התוצאות ויישומן צריכים לקדם את הרווחה הכוללת;
2) על החוקרים להיות מודעים למגוון התפיסות והדעות בנוגע לחיים הטובים ולתרומה המורכבת שיש לחינוך בהקשר זה. על החוקרים להכיר בכך שמחקר בחינוך הוא עניין אתי, ושמטרתו הינה לקדם את הטוב האנושי;
3) אין להתיר סיכון לנזק ממשי לפרט אלא אם ניתן לפצות על נזק זה או שמדובר באדם בוגר שנתן את הסכמתו לסיכון. תועלת ציבורית וחברתית אינה מהווה הצדקה מספקת;
4) יש לתת עדיפות לכבוד האנשים והסטודנטים ולרווחתם, למשתתפי המחקר, ולציבור בכלל על פני האינטרס העצמי של החוקר או לאינטרסים של מעסיקים, לקוחות, קולגות או קבוצות.

---

59 Australian Association for Research in Education. (1993). *Code of Ethics*. Available at: http://www.aare.edu.au/pages/aare-code-of-ethics.html

60 Australian Association for Research in Education. (2006). *Annotated Bibliography: Ethics in Educational Research*. K. Halasa (Ed.). available at: http://www.aare.edu.au/pages/annotated-bibliography.html

הקוד האתי של האגודה הבריטית למחקר בחינוך

בדומה, האגודה הבריטית למחקר בחינוך פרסמה קוד אתיקה בשנת 2011 שמהווה עדכון ושינוי של קוד דומה, שפורסם בשנת 2004 ובשנת 1992. הקוד מושתת על עקרונות של כבוד האדם, כבוד לידע המדעי, לערכים הדמוקרטיים, לאיכות המחקר בחינוך, ולחופש האקדמי. בקוד זה, החובות והזכויות במישור האתיקה המחקרית מתחלקים ל-4 קטגוריות: חובות ביחס למשתתפי המחקר; חובות ביחס לממני המחקר; חובות ביחס לקהילת החוקרים בחינוך; חובות ביחס לאנשי מקצוע בתחום החינוך, קובעי מדיניות והציבור בכלל.[61]

פורומים לדיונים אתיים במחקר החינוך וסוגיות מרכזיות

בנוסף לקודים האתיים של האגודות למחקר בחינוך, ישנם פורומים שונים, המקיימים דיונים אתיים בנושאים אלה. דוגמא לפורום כזה, נראה במכון קרנגי לקידום ההוראה בקליפורניה, שם נתבקש סגל המשתתפים בפעילויות המכון להעלות תיאורי מקרה של סוגיות אתיות בהן נתקלו. איסוף המקרים העלה שלוש סוגיות מרכזיות המעסיקות חוקרים בחינוך:[62]

1) <u>שימוש בחומרי למידה ובעבודות של תלמידים</u> – סוגיה נוגעת לשימוש בעבודות תלמידים לצורך הדגמה של תהליך הלמידה. הסוגיה מעלה שאלות בדבר קו הגבול שבין המידע הציבורי על דרכי ההוראה למידע הפרטי על תוצרי התלמידים; הפיכת הפדגוגיות לנחלת הכלל; קבלת הסכמת התלמידים לשימוש בחומרים; שאלת הבעלות על החומרים; הקפדה על אנונימיות התלמידים/שמירה על פרטיותם וכו'.
2) <u>בחירת המתודולוגיה המחקרית</u> – קושי בשימוש בקבוצת ביקורת בהינתן חדר-כיתה ובעיקר בהכפפת תלמידים מסוימים לתכנית הוראה שהחוקר לא מאמין ביעילותה. בהקשר הזה, עולה גם השאלה, אם תכנית ההוראה טובה, האם זה נכון שלא יהנו ממנה גם תלמידי קבוצת הביקורת. כן עולה השאלה, אם ובאיזה אופן ראוי לשתף את התלמיד על דבר היות נכללותו בקבוצה אחת לעומת השנייה.[63] סוגיה זו מעלה את קו הגבול שבין התפקיד ההוראתי של המורה לתפקידו המחקרי והחירות שצריכה להיות למורה במעבר מתפקיד המורה לתפקיד החוקר.
3) <u>עיסוק באי הצלחה של תלמידים</u> – סוגיה זו נוגעת לדיון וחקר ממצאים שליליים או מביכים הנוגעים לתוצרי תלמידים ולהישגיהם בעקבות תכנית לימודים, הוראה חדשנית וכיו"ב. כאן, עולה השאלה כיצד להדגים מעבודות תלמידים שמתקשים להתמודד עם חומר כזה תוך שמירה על כבודם ופרטיותם. כן, קשורות בה ההשלכות הפוליטיות, ארגוניות וכלכליות שהתמודדות עם ביקורת עצמית על הוראה מעלה.

במאמרו, יצחק פרידמן (2006) מעלה דוגמאות נוספות לדילמות אופייניות בסוגיות האתיקה במחקר החינוכי. דוגמא אחת, נוגעת לסיטואציה בה לאחר שמובטחת אנונימיות לתלמיד המשתתף במחקר,

---

[61] British Educational Research Association. (2011). *Ethical Guidelines for Educational Research*. Available at: https://c.ymcdn.com/sites/wera.site-ym.com/resource/resmgr/a_general/bera.pdf

[62] Hutchings, P.A. (2002). *Ethics of Inquiry: Issues in the Scholarship of Teaching and Learning.* Melono Park, CA: The Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching.

[63] פרידמן, 2006.

עולה מדבריו, כי הוא עלול לבצע מעשה שיפגע בעצמו. סיטואציה זו מעלה את ההתלבטות אם לחשוף את התלמיד ולהציע לו סיוע או לדבוק בחובת החוקר לשמור על פרטיות המשתתפים וחסיונם. מצב אחר, נוגע לקבלת מידע מאת מנהלים במערכת החינוך על התנהגות אנשי צוות, מורים והורים וזאת ללא קבלת אישור מראש מאותם האנשים להעברת חוות הדעת על המנהל.

ישנם היבטים נוספים, שלא כלולים בדרך כלל בקודים אתים במחקר בחינוך, ושלגבי היכללותם שם קיימת מחלוקת נוגעים לטיב המחקר ולשאלות המוצעות בו. כך, יש מי שמציע, כי קודים אלה צריכים גם לכלול הפנייה לשאלות כגון האם המחקר או הניסוי המוצע מושתת על תיאוריה מבוססת היטב?; האם התכנית מוגדרת היטב והאם הישגיה הצפויים ניתנים להערכה ולמדידה?; האם יתאפשר לחוקרים מדוע התכנית הצליחה או נכשלה?; האם התכנית מבוצעת כהלכה (לא רק כשקיימת סכנה מיידית לפגיעה גופנית או נפשית של משתתפי המחקר), וכיו"ב.[64] כפי שחלק זה של הסקירה מראה, האסדרה האתית הרחבה בתחום מצביעה, כי לשאלות אלה מקום נמוך יותר בחקר האתי.

עקרונות לאישור אתי של מחקר

בחינה מעשית של התנהלות ועדות אתיקה, המאשרות או שופטות מחקרים במישור האתי מעלה, כי מרבית המוסדות מפנים ומתייחסים בדרך כלל לכמה עקרונות יסוד, שרבים מהם מופיעים גם באסדרות הפורמאליות של אתיקה מחקרית בכלל ושל אתיקה במחקר החינוך בפרט. הסעיפים הבאים יפרטו עקרונות אלה.

מניעה ומזעור של סיכונים ונזקים אפשריים

בעת תכנון המחקר על החוקר לבצע הערכה של הסיכונים הצפויים הנוגעים למחקר לרבות סיכונים לפגיעה פיזית, פגיעה נפשית, פגיעה בשם הטוב או בדימוי העצמי או כל נזק אחר מסתבר אצל הנחקר עצמו וגם בקרב כל צד אחר, שיכול להיות מושפע מהמחקר. על החוקר מוטלת החובה למזער ולמנוע ככל שניתן סיכונים ונזקים אפשריים. חובה זו חשובה במיוחד במחקרים איכותניים, בהם מתקיים מגע קרוב יותר בין החוקרים למשתתפי המחקר, והמחקר נמשך לרוב זמן ארוך יותר.[65]

ככל שתוך כדי ביצוע המחקר עולים נזקים שלא היו צפויים מראש, על החוקר לפעול לסילוקם או צמצומם המירבי, ובמקרים מסוימים להפסיק את המחקר.

יצירת תועלת מירבית לנחקר ולחברה

יש לוודא כי המחקר נועד לייצר ידע בר-הכללה, שצפוי להועיל לנחקר ו/או לחברה בכללותה. הסכמת הנחקר להשתתף במחקר ולשאת בסיכונים מסוימים בו משמשת תחת הנחה, כי המחקר מקדם תועלת. לרוב, העקרון של מניעה ומזעור של סיכונים ונזקים אפשריים הקשורים למחקר נבחן בשים לב ובהשוואה לתועלת הצפויה מהמחקר, כך שמחקר יכול להיחשב אתי ככל שהנזק המסתבר ממנו נמוך באופן משמעותי מהתועלת הגבוהה הנצפית.

---

[64] פרידמן, 2006, עמ' 26.
[65] פרידמן, 2006, עמ' 24.

הסכמה מדעת

תנאי להשתתפות במחקר הוא כי ניתנה לכך הסכמה מדעת ומראש ע"י אדם בוגר וכשיר לקבלת החלטות או על-ידי נציגו החוקי של קטין או אדם הסובל ממגבלה המונעת ממנו יכולת לקבלת החלטות. במקרים מסוימים, המערבים מחקר אנונימי של קטינים, כמו סקר דעת קהל, ניתן להסתפק בקבלת הסכמה בכתב של רשויות חינוך וועדי הורים בלבד.[66] ישנם מצבים בהם מתוך צרכי המחקר עולות דרישות מתודולוגיות שלא לגלות את מטרותיו האמיתיות של המחקר. דוגמה למצב כזה, עולה כאשר למשל מדובר במחקר פמיניסטי השואף לחשוף ולהתמודד עם יחסי כוח וביניהם גם יחסי הכוח שבין החוקר/ת לבין משתתפי המחקר. מחד, יש לשתף את משתתפי המחקר באלמנט מרכזי שלו ולבקש את הסכמתם של פרטים להשתתף במחקר ביחס לאלמנט זה. מאידך, לעתים, אזכור המונח "פמיניזם" עלול לייצר קונוטציות שליליות, אנטגוניזם וריחוק בין החוקר למשתתפי המחקר ויש בו כדי להניא השתתפות במחקר הנובעת על רקע חילוקי דעות אידאולוגיים בין משתתפי המחקר לנשוא המחקר.[67] במקרים אלה מוצע לקבל אישור מראש לדחיית מתן ההסבר על אודות מטרות המחקר למועד המוקדם ביותר האפשרי.[68]

כדי לבקש הסכמה להשתתפות במחקר על החוקר לשאול את עצמו אם יש בכל אחת מהמשימות המוצעות במחקר כדי לפגוע, להביך או ליצור בקרב משתתפי המחקר תגובה או תוצאה שעשויה להשפיע על נכונותם להשתתף במחקר.[69]

דרישת ההסכמה מדעת משמיעה, כי יש לתת למשתתף מידע מפורט וברור של מטרות המחקר וחשיבותו, של הסיכונים ואי הנוחות העלולים להיגרם כתוצאה מהשתתפות במחקר הן למשתתף הן לצדדים נוספים, הקשורים אל המשתתף כמו למשל בני משפחה או קהילה. מקובל גם, כי בדברי ההסבר יצויין במפורש, כי בידי המשתתף הפוטנציאלי שמורה הזכות המלאה לסרב להשתתף במחקר והוא אף רשאי לממש זכות זאת במהלך המחקר. על החוקר לפרט את ההסבר הצפוי להינתן למשתתף לצורך קבלת הסכמתו כמו גם את הדרך למתן ההסבר.[70]

ככלל, יש לשאוף לכך, כי הסכמת המשתתף תתקבל בכתב ואולם לעיתים במקרים בהם מדובר למשל בשאלון אנונימי הסכמה הניתנת בע"פ תקפה אף היא.

---

[66] האוניברסיטה העברית בירושלים. נוהל בעניין אתיקה במחקרים מדעיים שמעורבים בהם בני אדם סעיף 7(3)(ג). נמצא באתר: http://academic-secretary.huji.ac.il/?cmd=regulations.145

[67] פריימן-לוין, י. (2014). The "F" Word: האם יש ליידע את משתתפי המחקר שמדובר במחקר פמיניסטי ובחוקרת פמיניסטית? השלכות, תגובות מרואיינים ורפלקסיה על דילמת היידוע. בתוך: מ. קרומר-נבו, מ. לביא-אג'אי וד. הקר (עורכות). *מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות* (עמ' 94-111). תל אביב, ישראל: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

[68] ראו למשל האוניברסיטה העברית בירושלים נוהל בעניין אתיקה במחקרים מדעיים שמעורבים בהם בני אדם סעיף 7(3)(ד).

[69] פרידמן, 2006, עמ' 22.

[70] לפירוט נוסף בנוגע לפריטים שצריכים להימסר למשתתפי המחקר לצורך קבלת הסכמתם ראו פרידמן, 2006, עמ' 22.

מחקרים הראו, שחשיפה מלאה של מטרות המחקר, תהליכיו ותוצאותיו עלולה לשנות את ממצאי המחקר.[71] מכאן, נוצרה כביכול האפשרות לסטות מן הכלל המחייב אמירת אמת וחשיפת כל המידע הרלבנטי בפני משתתפי המחקר לצורך גיבוש הסכמתם. במקרים נדירים אלה, עשוי להתקבל אישור ועדה אתית לפטור מהסכמה ולצורך זה על החוקר להראות ולשכנע שהיתרונות והתועלת של המחקר שקולים כנגד הסיכונים המצויים בהעדר מודעות הנחקרים.[72] על הוועדה להתייחס לקריטריונים שלהלן, ולשקול אותם במתן האישור.[73]

1) האם המחקר מציב סיכונים מינימאליים למשתתפיו?
2) האם העדר המודעות ישפיע על זכויותיהם ועל רווחתם של משתתפי המחקר?
3) האם המחקר יכול להתבצע באופן מעשי ללא הפטור מהמודעות המלאה של משתתפי המחקר?
4) האם ינתן למשתתפי המחקר מידע נוסף בתום המחקר?

בכל מקרה, על החוקרים להסביר למשתתפי המחקר בתום המחקר,במסגרת הליך שנקרא debriefing, על כל ההיבטים במחקר ולציין בפניהם את הסיבות שמנעו מהם לתאר מראש את מטרות המחקר ויתר הפרטים. בכל מקרה של מתחים או תגובות רגשיות קשות של משתתפי המחקר במצב כזה, על החוקרים לסייע ולתמוך במשתתפי המחקר ולהציע להם עזרה מתאימה.[74]

בספרות עולה גם האפשרות לגבש הסכמה פאסיבית של משתתפים, דהיינו שעל המשתתף להביע התנגדות בכתב וככל שלא הובעה התנגדות כאמור, הרי שיש לראות בכך משום הסכמת הנחקר להשתתף במחקר. הסכמה זו, המכונה בספרות האתית כ- implied consent או "opt out", אינה נקייה מבעיות, ועל כן פחות רצויה. היא עלולה לגרום להשתתפות קטינים במחקר שהוריהם לא הצהירו על התנגדותם בהחזירם את הטופס, או שהטופס אבד להם.[75]

שמירה על בטיחות המשתתפים במחקר וצדדים נוספים

על המחקר להתנהל באופן כזה, שאינו יוצר או ממזער ככל שניתן סיכונים בתחום הבטיחות והרווחה הפיזית של המשתתפים במחקר ושל צדדים נוספים רלבנטיים. חובה זו היא חלק מהחובה הכללית הנוגע למניעה ומזעור מקסימאלי של סיכונים ונזקים, אך מדגישה את חשיבות עניין הבטיחות במחקר כחובה הראויה לעמוד באופן עצמאי.

שמירה על כבוד הנחקרים, פרטיותם וזכויותיהם הרחבות

דרכי הביצוע של המחקר והוצאתו אל הפועל, לרבות שימוש בתוצאות המחקר צריכים להיעשות תוך הקפדה ושמירה מירבית על כבודם של המשתתפים במחקר ושל צדדים נוספים הקשורים אליו

[71] Resnick, J.H., & Schwartz, T. (1973). Ethical Standards as an Impediment variable in psychological research. *American Psychologist*, 28(2), 134-139; Kimmel, A.J. (2007). *Ethical Issues in Behavioral Research*: *Basic and Applied Perspectives*. 2nd ed. Malden, MA: Blackwell.
[72] Baumrind, D. (1985). Research Using Intentional Deception: Ethical Issues Revisited. *American Psychologist*, 40, 165-174.
[73] פרידמן, 2006, עמ' 23.
[74] פרידמן, 2006, עמ' 23.
[75] פרידמן, 2006, עמ' 22-23.

(לדוגמא הורים, קרובים, עמיתים וכו'), על פרטיותם ועל זכויותיהם הרחבות יותר, כמו למשל הזכות לאוטונומיה הורית, הזכות לחופש מצפון ודת, הזכות לחופש ביטוי, וכיו"ב. בתוך כך, זכותם של המשתתפים במחקר לא תיחשף באף שלב של המחקר, אלא אם ניתנה לכך הסכמה מפורשת והדבר נחוץ. דרישות האנונימיות והסודיות חשובות כדי למנוע אפשרות של קישור משתתף המחקר עם מידע שעלול להביך אותו או לגרום לו נזק ופגיעה.[76] מידע על ענייניו האישיים של משתתף (כמו שם, כתובת, תאריך לידה, מצב משפחתי וכיו"ב) לא ימסר על-ידי מי מצוות המחקר אלא למטרות שלשמן נערך המחקר. כיוון שדבר השתתפות הנחקרים עשוי להתגלות מכוח המאפיינים של מוסרי המידע, מכוח גילוי של הנחקרים עצמו או אנשים בסביבתם וכיו"ב, מוצע בספרות, כי החוקר לא יבטיח שמחקר יישאר לנצח סודי, אלא יציין באילו נסיבות ומתי עשוי הוא להתפרסם וידון עם משתתפי המחקר בנוגע לזיהוי המקום או השם, אם הדבר אכן יקרה.[77] במקרים שבהם חלק מהמשתתפים מעוניין להיחשף וחלק אחר אינו מסכים, הכלל הוא, כי יש לגבש הסכמה משותפת של כלל המשתתפים ובעניין הזה עקרון מניעת הפגיעה גובר על הרצון בחשיפה.[78] כאשר לא ניתן לשמור על אנונימיות (בפני החוקרים), למשל כשהחוקרים צריכים לחזור וליצור קשר עם משתתפי המחקר מספר פעמים, להתכתב איתם או למסור או לקבל מהם חומר, יש הכרח לשמור על חובת סודיות, דהיינו לא לשתף את זהות משתתפי המחקר בפני איש שאין לו חלק במחקר.[79]

העקרון של שמירה על כבוד המשתתפים במחקר קשור גם לשיתופם האפשרי בתוצאות המחקר, ככל שעניין זה אפשרי ורצוי וקבלת הערותיהם מראש לעבודה שתתפרסם, בדרך של שיג ושיח.[80] שאלת שיתוף המשתתפים קשורה גם לשאלה הנוגעת לבעלות על נתוני המחקר והסמכות לפרשם.[81] בכל מקרה, אין לשתף את המשתתפים בתוצאות המחקר כשאלה לא ברורות או שהשלכותיהן לא ידועות.

הגנה על אוכלוסיות חלשות

דגש רב ניתן להגנה על אוכלוסיות חלשות המעורבות במחקר, ככל שישנן. ביטוי לכך נראה, למשל, בדרישות קפדניות יותר בנוגע לגיבוש הסכמה להשתתפות במחקר, לשמירה על פרטיותם ולשאלת הקשר שבין החוקר למשתתפי המחקר. על חוקרים לתת את הדעת לשאלה אם המחקר המוצע פונה או משפיע על אוכלוסיות מוחלשות, וככל שהתשובה לכך היא חיובית, עליו לכלול מנגנונים לשמירה ראויה של זכויות אוכלוסיות אלה, ומזעור נזקים באופן המירבי.

---

[76] פרידמן, 2006, עמ' 24.
[77] שלסקי ואלפרט, 2007, עמ' 241.
[78] שלסקי ואלפרט, 2007, עמ' 241; להתפתחות הכללים האתיים הנוגעים למחקר בילדים ולדרישת ההסכמה במחקר זה ראו פרידמן, 2006, עמ' 19.
[79] פרידמן, 2006, עמ' 24.
[80] Lieblich A. 2006. Vicissitudes: A Study, a Book, a Play: Lessons from the Work of a Narrative Scholar. Qualitative Inquiry. 12(1): 60-80; .
[81] לדיון בשאלה זו ראו בן-צבר יהושע, נ. ודושניק, ל. (2006). "של מי הסיפורים האלה?" – התמודדות אתית במחקר האיכותי. *שבילי מחקר*, 13, 36-41.

לצד העקרונות שלעיל, קיימים בספרות האתית ובתקנונים המוסדיים בדבר התנהגות ראויה במחקר כמה עקרונות יסוד הנוגעים לביצוע מחקר אקדמי. אלה כוללים את העקרונות הבאים:[82]

חשיפת האמת ואמירת אמת

על חוקרים לבצע את המחקר מתוך מחויבות לחשיפת האמת ולהרחבת הידע האפשרי. החוקר נדרש להציג ממצאי אמת ולהימנע מלהטות את תוצאות המחקר כך שיתאימו לצרכיו המחקריים.[83] עם זאת, אין הכוונה כי המעשה החקירתי הינו ניטרלי ונטול עמדות ותפיסות אישיות של החוקר.[84] המשמעות הפרקטית של דרישה זאת הינה באמצעות גילוי נאות, המאפשר לצורך המחקר להשתכנע כי החוקר עשה כל שלאל ידו כדי להביא את הדברים כפי שקרו ודווחו, תוך ציון המגבלות.[85] כן היא כוללת בחינה ביקורתית של השאלות כיצד הוצגה המציאות, מה הוכנס ומה הושמט, עד כמה עושה הפרשנות צדק עם משתתפי המחקר, האם מדובר בעובדות או בבדיון, וכו'. לעניין זה שני היבטים: האחד, נוגע לשאלה האם סיפורי המשתתף במחקר הם אמת או בדיה; ההיבט השני, קשור לבחינה מה בסיפור שמספר החוקר מציג אמנם את מה שסופר לו ומה בדוי ע"י החוקר.[86] החובה לכנות חלה החל משלב ניסוח מטרות המחקר והצגתן,[87] עוברת דרך שלבי המחקר והדיווח עליו ומסתיימת בהעברת פרשנות הממצאים והצהרות בנוגע לאופן שבו יש ליישם את תוצאות המחקר.[88] בפרסום ממצאי המחקר, על החוקרים להציג ביתר פירוט את תפיסתם המחקרית, תהליכי המחקר, הממצאים וניתוחם. כאשר ניתן דיווח לציבור, דיווח כזה חייב להיות ישיר ומובן, בעל משמעויות הניתנות ללמידה, כולל פירוט מגבלות המחקר, אפשרות הכללה של הממצאים וההקשר שבהם עלו. על החוקרים גם להציג את השלכות המחקר בצורה ראויה ונכונה.[89]

אובייקטיביות

על החוקר לפרש ולבסס את מסקנותיו על עובדות ונתונים הניתנים להוכחה ולביקורת. עקרון זה משמיע גם דרישה של שקיפות באיסוף, ניתוח ופרשנות של עובדות וממצאים ואימות המשגה מדעית.[90]

עצמאות מחקרית והעדר ניגוד עניינים

יש לבצע את המחקר תוך מידה מירבית של עצמאות, ללא השפעות זרות. ככל שיש עניין שעשוי להיות בו או להיראות בקשר אליו מצב של ניגוד עניינים אפשרי, על החוקר לחשוף זאת מראש בפני

---

[82] ראו למשל להלן אוניברסיטת תל אביב. ת קנון בנושא התנהגות ראויה במחקר: https://acad-sec.tau.ac.il/sites/acadesc.tau.ac.il/files/media_server/untitled%20folder/%D7%AA%D7%A7%D7%A0%D7%95%D7%9F.pdf

[83] שלסקי ואלפרט, 2007, עמ' 235.

[84] Richardson L. 1997. Fields of Play: Constructing an Academic Life. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, p. 103

[85] שלסקי ואלפרט, 2007, עמ' 236.

[86] שלסקי ואלפרט, 2007, עמ' 237-8.

[87] לעניין הסטייה מהחובה לומר אמת במקרים של גיבוש הסכמה מדעת ראו לעיל.

[88] European Science Foundation - All European Academies. 2011. The European Code of Conduct for Research Integrity p. 10. Available at: http://www.esf.org/fileadmin/Public_documents/Publications/Code_Conduct_ResearchIntegrity.pdf

[89] פרידמן, 2006, עמ' 25.

[90] European Science Foundation, The European Code of Conduct for Research Integrity p. 11

המוסד (לרוב, ועדה למניעת ניגוד עניינים במחקר) ולמלא אחר הוראות המוסד בקשר לכך. ניגוד העניינים עשוי להיות בכל המישורים (אישי, מקצועי, מסחרי) לרבות במישור הכספי.[91] כאשר המחקר ממומן, על החוקר מוטלת אחריות לוודא שהמימון משמש למטרה שיועד לה.

עקרון השמירה על עצמאות המחקרית אינו משמיע העדר כפיפות לנורמות משפטיות או לאילוצים אחרים, לרבות מקצועיים, משפטיים, כספיים או סביבתיים.

הקפדה על אמות מידה מקצועיות

על החוקרים להתנהג בהתאם לאמות מידה מקצועיות הגבוהות ביותר המקובלות בתחום המחקר. אמות מידה אלה כוללות גם מחויבות למקוריות המחקר והכתיבה שעניינה איסור העתקה או גניבה של דברי אחרים או ממצאי מחקריהם והצגתם כאילו הם נעשו על-ידי החוקר.[92]

שיתוף פעולה ותקשורת פתוחה

על חוקרים לפעול בשיתוף פעולה ומתוך תקשורת פתוחה וחיובית על קהל החוקרים וכן בתרומה לידע הציבורי באמצעות פרסום הממצאים.

יושרה מדעית

על החוקרים להעריך נתונים וחומרים ללא פניות ולהציג את מחקרם בצורה הוגנת, שקופה, ומדויקת. כן עליהם לציין את תרומתם היחסית של כל החוקרים המעורבים במחקר, להפנות לעבודות קודמות ולפעול בהתאם לכללי הציטוט וההגנה על יצירות מחקריות אחרות וקניין רוחני של חוקרים אחרים.

שמירת מידע

על החוקרים לדאוג להבטחת המידע המתקבל במחקר ולשמירה עליו במשך תקופה מסוימת לאחר תום המחקר.[93]

דוגמאות להתנהלות במוסדות מחקר שונים

מעבר לאסדרה הפורמאלית של אתיקה של מחקר בחינוך ושל מחקר בכלל ולעקרונות הכלליים הנוהגים בשיח ובשיפוט האתי, הוקמו בשנים האחרונות ועדות אתיקה מוסדיות, הבוחנות את הנאותות האתית של הצעות מחקר שונות, ומייעצות למוסדות מחקרים ובכלל זה לחוקרים בכל הנוגע לסוגיות אתיות שעלולות לצוץ או שצצות במחקרים המתנהלים במוסדות אלה. הסעיפים שלהלן סוקרים מנגנונים לאישור אתי של מחקרים בחמישה מוסדות, תוך בחינה מפורטת של המהלכים המתבצעים במוסדות אלה ובוועדות האתיקה שבמסגרתן. המוסדות שנבחרו לצורך סקירה זו:

---

[91] בתקנון בנושא ניגוד עניינים במחקר של אוניברסיטת תל אביב הקריטריון לניגוד עניינים כספי מוגדר כמעל $10,000 או בעלות בשיעור העולה על 5% משווי החברה.

[92] שלסקי ואלפרט, 2007, עמ' 239.

[93] כך למשל בתקנון בדבר ההתנהגות הראויה במחקר של אוניברסיטת תל אביב נאמר, כי על עובדי המחקר לשמור תיעוד בדבר מהלך המחקר ותוצאותיו למשל 10 שנים מיום השלמת המחקר אלא אם נדרשת תקופה ארוכה יותר. סעיף 3.4. לתקנון.

Harvard University

כל מחקר שבו מעורבים בני אדם הנעשה ע"י חבר סגל או סטודנט מחייב אישור מוקדם של ועדה אתית, ללא קשר לעובדת היותו ממומן. להארוורד שתי ועדות עיקריות (בהתאם לסוגי הפרויקטים הנחקרים ולמקורם) ומסמך מדיניות החל על שתיהן.[94] מסמך זה קובע 14 עקרונות מהותיים הנוגעים לתכנון המחקר ולביצועו תוך הגנה מירבית של זכויות משתתפי המחקר. כן מפרט המסמך את התהליך לאישור אתי של המחקר. כל אחת מהוועדה האתית מוסמכת לקבוע כללים בנוגע לאותם מחקרים שיחשבו כבעלי נזק בלתי סביר וכבלתי ראויים. על החוקר או המנחה להגיש טופס בקשה לאישור הוועדה, לאחר שוידא, כי המחקר עומד בעקרונות המהותיים המפורטים במסמך. אישור הוועדה ניתן למשך שנה בלבד והוא טעון חידוש. בכל מקרה של נזק בלתי צפוי שעולה תוך כדי ביצוע המחקר, על החוקר לדווח לוועדה ולהחליט אם להשעות את המחקר, אם לאו. על החוקר לדווח למשתתפי המחקר על ממצאים שעשויים להיות קשורים לרצונם להמשיך במחקר. הוועדה האתית הקשור לקמפוסים בקיימברידג' ובאלסטון (הנוגעת למחקרים במדעי החברה, הרוח והמשפט) כוללת פרוצדורה של הגשה מקוונת. הגשה זו מחייבת מילוי פרוטוקול מחקר, טופס הסכמה בהתאם למיהות משתתף המחקר (מבוגר, הורה הנותן הסכמתו להשתתפות ילדו במחקר, ילד וכיו"ב), וכן צירוף תכנית גיוס המשתתפים במחקר ושאלות הריאיון (לפי הצורך).[95] החומר מועבר אז לגורם אחראי מטעם הפקולטה, למשל מנחה העבודה, ולאחר אישורו, הוא נשלח לחברי הוועדה לבחינה ולאישור.[96]

פרוטוקול המחקר כולל התייחסות לרקע המדעי של המחקר, לרציונאל שלו ולחשיבותו. כן הוא צריך להפנות ולתאר את שיטת המחקר, לציין את היקף מעורבותו של החוקר, להעריך את מספר משתתפי המחקר (לרבות בתתי-קבוצות), לאפיין את קריטריונים ההכללה וההוצאה של המשתתפים. על החוקר להשיב גם לשאלות אם כלול במחקר מרכיב של הונאה או יידוע לא שלם, אם משתתפי המחקר יקבלו מידע על המחקר, אם יעשה שימוש בחומר כלשהו לגיוס משתתפי המחקר, אם משתתפי המחקר יזכו לתגמול או לסכום כסף בעבור השתתפותם, ועוד. הפרוטוקול צריך גם לכלול מידע באשר לאישורים נוספים שנדרשים, להתייחס לניסיונו של החוקר בנושא המחקר ולהיכרותו עם קבוצת המשתתפים, ולציין אם נדרשים גורמי תמיכה שונים לביצוע המחקר. כן עליו להפנות לאפשרות הימצאותם של משתתפים פגיעים במחקר, ולפרט את האמצעים להגנה על זכויותיהם.

הפרוטוקול מפנה גם לחובת היידוע של החוקר ולגיבוש הסכמת המשתתפים. בעניין זה, יש להשיב אם תהליך ההסכמה מלווה בחתימה כתובה, אם המשתתף יקבל עותק מכתב ההסכמה, אם חלק או כל המשתתפים אינם דוברי השפה האנגלית, ואם כן לפרט את האמצעים לשיפור התקשורת לצורך כך. חלק נוסף שנמצא בפרוטוקול נוגע לסיכונים הנלווים והקשורים למחקר ולאמצעים שינקטו למזעורם. על החוקר לפרט את סוג המידע שישמור בידיו ואת האמצעים להגנה עליו. בכלל זה, עליו לציין כיצד ימסר המידע לאחר ואילו פעולות הגנה ינקטו על-ידי צוות החוקרים הרחב בשמירה על

---

[94] Harvard University. (2003). *Statement of Policies and Procedures Governing the Use of Human Subjects in Research at Harvard University*. Available at: http://provost.harvard.edu/use-human-subjects-research

[95] למידע מפורט של הנוהל ראו: http://estrsupport.fss.harvard.edu/files/estr/files/harvard_-_study_submission_guide.pdf?m=1445882659

[96] http://cuhs.harvard.edu/7-step-guide-creating-and-submitting-new-application-estr

חסיון המידע. בהמשך לכך, על החוקר לפרט את האמצעים לשמירה על פרטיות המשתתפים ולעמוד על התועלות הצפויות מהמחקר.

דוגמאות טופסי ההסכמה צריכות לכלול את כותרת המחקר, שם החוקר או החוקרים ובמידת האפשר גם את הגורם האחראי בפקולטה (מנחה העבודה, למשל). הטופס צריך להצביע על כך, כי ההשתתפות במחקר הינה רצונית וכי למשתתף שמורה הזכות להפסיק להשתתף בכל עת ללא קנס או סנקציה. בטופס זה יש לציין את מטרות המחקר ולעמוד על משך הזמן הצפוי בו צפויה ההשתתפות במחקר. כן יש לתאר במידת האפשר את הדברים שעל המשתתף לצפות להם מתוך השתתפותו במחקר ואת הסיכונים ואי-הנוחות שעלולים להיגרם כתוצאה מהשתתפות זו. על החוקר גם לציין בטופס ההסכמה את התועלות הצפויות למשתתף במחקר, ובסעיף נפרד לציין אם ינתן סכום כסף או תגמול אחר בעבור ההשתתפות. טופס ההסכמה יתאר גם את האמצעים לשמירה על פרטיותו של המשתתף ויכלול פרטי התקשרות לכל שאלה או עניין שיתעורר בהמשך. ההנחיות מציינות, כי אין הכרח להצהיר על ההסכמה ולחתום על-גבי הטופס במחקר שמערב נזק מינימאלי. החוקר יכול – אך אינו חייב – לחתום על טופס ההסכמה ולצרף גם חתימה על עד, במקרים שבהם נעשה סיוע בתקשורת עם המשתתף וכיו"ב. על הטופס להיות מותאם בניסוחו לגילו של המשתתף הפוטנציאלי.

ההנחיות מציינות מצבים בהם נעשה פטור חלקי או מלא מהחלטת הוועדה, אך מחייבות הגשה של החומר במצבים אלה. ההקלות שנעשות במצבים כאלה הינן בכך שעל הגורם האחראי בפקולטה (מרצה הקורס בו נעשה המחקר, מנחה וכו') לא מוטלת חובה להכשרה אתית. בנוסף, ישנה חובה מקוצרת בנוגע לתהליך גיבוש הסכמת המשתתפים. חובה זו באה לידי ביטוי בריכוך הדרישות הנוגעות למידע על אודות הצורך לתאר תיאור מפורט של מהלך המחקר המתוכנן, לעובדה, כי על המשתתפים להסכים במפורש כדי להיכלל במחקר, לתיאור סיכוני המחקר הצפויים ולשמירה על חסיון המידע. מצבים הזוכים לפטור כאמור כוללים מחקרים שנעשים בסביבה חינוכית מובהקת ומערבים פרקטיקות מקובלות בחינוך; מחקרים שכוללים שימוש במבחני חינוך למשל מבחנים קוגניטיביים, שאלונים, תהליכי ראיונות וכו' אלא אם ניתן לזהות את פרטי המשתתפים. במחקר הנוגע לילדים, מדובר בצפייה של התנהגויות כשהחוקר לא השתתף בפעילויות שנצפו ובשימוש במבחני חינוך. סוג נוסף של מחקרים שנהנה מפטור הוא לימוד של נתונים או איסוף מסמכים ונתונים וכיו"ב ובתנאי שאלה מתועדים ע"י החוקר באופן שאינו מזהה את הפרטים המעורבים באופן ישיר או עקיף.[97]

הנוהל הפנימי קובע גם נוסח אחיד לחתימת החוקר הראשי והגורם האחראי בפקולטה (מרצה אחראי, מנחה וכו') בו הוא מצהיר על מחויבויותיו בקשר למחקר.[98] כן מחייב הנוהל מכל החוקרים המבצעים מחקר בו מעורבים בני אדם, מגורמים אחראים בפקולטה (במחקר שאינו זוכה לפטור), ומכל אדם בצוות המחקר שיש לו מגע עם בני אדם במסגרת המחקר לעבור הכשרה אתית בצורה של

---

[97] ראו http://estrsupport.fss.harvard.edu/files/estr/files/harvard_-_study_submission_guide.pdf?m=1445882659

[98] ראו http://estrsupport.fss.harvard.edu/files/estr/files/harvard_-_study_submission_guide.pdf?m=1445882659

קורס הניתן על-ידי הוועדה או קורס מקוון בתוכנת ה- CITI[99] או ה- NIH.[100] ההכשרה האתית תקפה רק למשך שלוש שנים.

האוניברסיטה העברית בירושלים[101]

כדי להגיש בקשה לאישור אתי, על כל החוקרים באוניברסיטה לעבור הכשרה מקוונת בנושא אתיקה במחקר.[102] קבוצה זאת כוללת אנשי סגל חוקרים, פוסט-דוקטורנטים, דוקטורנטים ותלמידים לתואר שני, הכותבים עבודות ובהן מחקר בבני אדם. האוניברסיטה רכשה מינוי לקורס מקוון באמצעות תוכנה אינטרנטית של ארגון CITI שכותרתו, Social Behavioral Basic Research. ארגון ה-CITI מתמחה בקידום שימוש ממוחשב בתוכניות אחידות להכשרת חברי סגל במוסדות מחקר בעניין ההתנהגות הראויה במחקר (https://www.citiprogram.org/). הקורס אורך בין 4-6 שעות ובסיומו ניתנת תעודה, אותה יש להציג לוועדה לאישורים אתיים.

יחד עם הצגת התעודה על ההכשרה האתית של החוקר מוגשת בקשה לאישור ועדה מוסדית. באוניברסיטה העברית ישנן 6 ועדות פקולטאיות (מדעי הטבע רפואה ורפואת שיניים; בית ספר לחינוך; מנהל עסקים; חקלאות; עבודה סוציאלית ומדעי החברה) וועדה עליונה, המשמשת ועדת ערר לועדות הפקולטטיות וכן ועדה בערכאה ראשונה למחקרים מיוחדים ו/או כאלה הזוכים למימון מקרן חיצונית (IRB). בנוסף, ובכל הקשור לפקולטה למדעי החברה, בכל מחלקה ישנו חבר סגל הממונה על אתיקה, המאשר לבדו או ביחד עם מנחה עבודת המחקר את הבקשות המגיעות ליחידה בטרם הן מועברות לוועדה הפקולטאית. הצעות מחקר במסגרת סמינר מחקרי כפופות לאישור מורה הקורס ומורה נוסף מהחוג. המורים המאשרים הצעות מחקר במסגרת ההוראה מחויבים אף הם לעבור הכשרה באמצעות תוכנת ה- CITI.[103] הוועדה הפקולטאית כוללת יו"ר הממונה על-ידי דיקן הפקולטה וחברים במחלקות השונות, הממונים על האתיקה.

עפ"י הנוהל הפנימי באוניברסיטה,[104] כל מחקר מדעי בו מעורבים בני אדם בהשתתפותם הישירה והפעילה לרבות בנטילת חלק בראיון, במילוי שאלון הנערך ע"י חוקר והמתבצע בתחומי האוניברסיטה או בשמה של האוניברסיטה חייב באישור ועדה פקולטאית או עליונה. ועדה פקולטאית רשאית,

---

99 https://www.citiprogram.org/

100 https://phrp.nihtraining.com/users/login.php

101 מחבר הסקירה היה חבר בועדת האתיקה העליונה של האוניברסיטה העברית בירושלים בין השנים 2009-2014 ועל כן חלק מהמידע המופיע כאן הינו מידע שנצבר מניסיונו של המחבר.

102 האוניברסיטה העברית בירושלים. נוהל בנושא מחקרים בהם מעורבים בני אדם – חובת הכשרה. נמצא באתר: https://research.huji.ac.il/page/Experiments_Involving_Human_Subjects_Obligatory_Training_Hebrew

103 האוניברסיטה העברית בירושלים. תנאים לביצוע מחקר המערב בני אדם. נמצא באתר: https://research.huji.ac.il/page/Guidelines_For_Experiments_Involving_Human_Subjects_Hebrew

104 האוניברסיטה העברית בירושלים. נוהל בעניין אתיקה במחקרים מדעיים שמעורבים בהם בני אדם. נמצא באתר: http://academic-secretary.huji.ac.il/?cmd=regulations.145

באישור הוועדה העליונה, לפטור חוקר מהצורך באישור הוועדה כמו למשל במצבים של כתיבת ביוגרפיות וסוגים של סקירות דעת קהל. בכל הקשור לתלמידי מחקר, אלה חייבים לאשר את תכנית המחקר בטרם תאושר הצעת המחקר שלהם. הבקשה לאישור המחקר כוללת התייחסות מפורשת לנקודות הבאות:[105]

1) נושא המחקר
2) מטרות המחקר
3) מקורות המימון של המחקר
4) משתתפי המחקר והאוכלוסיה מתוכה ייבחרו משתתפים אלה
5) דרך בחירת משתתפי המחקר
6) אופן איסוף הנתונים וניהול המחקר
7) הסיכונים המסתברים למשתתף במחקר לרבות הסתברות הסיכון וחומרתו
8) האמצעים למניעה או מזעור הסיכונים והנזקים הצפויים
9) התועלת הצפויה מהמחקר למשתתפי המחקר, לאוכלוסיית המחקר ולחברה
10) היחס שבין התועלת הצפויה מהמחקר לבין הסיכונים והנזקים המסתברים ממנו
11) השמירה על חשאיות המשתתפים ושמירת הנתונים שיתקבלו מהמחקר
12) שאלת תגמול המשתתפים במחקר, לרבות תשלום כספי
13) האחריות לקבלת הסכמת המשתתפים למחקר ואופן קבלת ההסכמה

אם הוועדה לא אישרה את הצעת המחקר, החוקר זכאי לערער לועדת האתיקה העליונה בתוך פרק זמן שנקבע על-ידי הוועדה הפקולטאית. הנוהל קובע, כי עריכת מחקר שלא באישור ועדת האתיקה הפקולטטית או העליונה (מקום שלא ניתן פטור להגשת בקשה) או בניגוד לנוהל האמור מהווה עבירת משמעת.

מעבר לעמידה בנוהל שלעיל, במחקרים המערבים בני אדם חלות חובות נוספות על חוקרים באוניברסיטה העברית, כלהלן:

- ככל שמדובר באוכלוסיה פגיעה כמו ילדים, אסירים, חיילים וכו', יש לקבל אישור מראש מהרשות או המוסד האחראים על אוכלוסיה זאת, כמו משרד החינוך, שב"ס, משרד הביטחון וכו'. קבלת האישור נדרשת בנוסף לאישור הוועדה הפקולטטית או העליונה של האוניברסיטה והיא אינה מחליפה אותו.
- במחקר ממומן יש לבדוק אם הגורם המממן דורש קבלת אישור ברמה של ועדה אתית עליונה או ועדה פקולטטית.
- יש למסור לרשות למחקר את האישור האתי ולשמור את העותק המקורי של האישור למקרה של ביקורת עתידית מטעם רשויות המדינה או הגורמים המממנים.

[105] האוניברסיטה העברית בירושלים. טופס בקשה לאישור של ועדת אתיקה למחקרים בבני אדם. נמצא באתר: http://ethics.huji.ac.il/?q=node/30

אוניברסיטת תל-אביב

באוניברסיטת תל אביב פועלת ועדה אוניברסיטאית ושתי ועדות יחידתיות בין-פקולטטיות: האחת מתחום מדעי הרוח, מדעי החברה, משפטים ניהול ואמנויות והשנייה מתחום מדעי החיים, המדעים המדויקים, הרפואה וההנדסה.

נוהל האוניברסיטה קובע, כי לא יבוצע מחקר בבני אדם בכל רמה שהיא במסגרת התואר הראשון, השני או השלישי, ללא אישור בכתב מראש של הועדות.[106] על החוקר שמציע את המחקר או מי שמנחה את מציע המחקר להגיש בקשה בכתב לוועדה ולצרף לה את המסמכים הבאים:

1) הצעת המחקר
2) טופס הסכמה מדעת - טופס זה כולל הצהרה של משתתף המחקר לפיה הוסברו לו מטרות המחקר, השיטה לביצועו, משך המחקר ומקום ביצועו, סוג הנבדקים ומספרם, תופעות לוואי, סיכונים או נזקים אפשריים ותועלת צפויה. אם המחקר מתבצע במסגרת חינוכית או לימודית יש לכלול בטופס ההסכמה את הפיסקה הבאה: "אני חופשי שלא לבחור במחקר ואני חופשי להפסיק בכל עת את השתתפותי בניסוי, בלי לפגוע בזכויותיי, בלי שיאונה לי כל רע, בלי שתינקט נגדי סנקציה כלשהי ובלי שיפגע הציון ובלי שישללו נקודות קרדיט." כן מציין הטופס הצהרה לפיה מובטחת למשתתף סודיות באשר לזהותו האישית בפרסומים מדעיים, ובכלל זה בהצגת המחקר בכנסים ובכתובים. לבסוף, הטופס כולל הבטחה להשיב לשאלות שיועלו על-ידי המשתתף ומתן אפשרות להיוועץ בגורם נוסף באשר לקבלת החלטה להשתתף במחקר או להפסיק להשתתף בו. על הטופס חותם משתתף המחקר וגם החוקר.
3) אישור ועדת הלסינקי, קופת חולים או כל מוסד רשמי אחר כמו צה"ל ומשרד החינוך במידה והמחקר מתבצע באחד מהמוסדות הנ"ל.
4) טופס ממולא של הבקשה לאישור מחקרים בבני אדם (ראו להלן).
5) חתימה של חוקר וגם של תלמיד המחקר (במידת הצורך) על הצהרה שהחוקרים קראו את התקנונים בדבר "התנהגות ראויה במחקר" ו"העדר ניגוד עניינים"[107] והתחייבות לפעול לאורם לאורך המחקר לרבות פרסומים אפשריים. תקנונים אלה חלים על כל עובדי המחקר, הכוללים את "עובדי האוניברסיטה, גמלאיה, אורחיה ותלמידיה לתואר מוסמך ולתואר דוקטור, המעורבים בתכנון מחקר, בהגשת הצעות מחקר למימון, בניהול מחקר או בדיווחו, או בהחלטות ביחס למסחורן, וכן כל אדם המנצל את משאבי האוניברסיטה ו/או המעורב במחקר עם מי מהאנשים המנויים לעיל."[108] התקנון בדבר "התנהגות ראויה במחקר" קובע, כי התנהגות ראויה במחקר מושתתת על מחויבות לעקרונות של אמת, חופש, אחריות,

[106] אוניברסיטת תל-אביב. ועדת אתיקה אוניברסיטאית. באתר: https://acad-sec.tau.ac.il/senate/etics

[107] https://acad-sec.tau.ac.il/sites/acadesc.tau.ac.il/files/media_server/untitled%20folder/%D7%AA%D7%A7%D7%A0%D7%95%D7%9F.pdf

[108] אוניברסיטת תל אביב. תקנון בנושא התנהגות ראויה במחקר, סעיף 1. https://acad-sec.tau.ac.il/sites/acadesc.tau.ac.il/files/media_server/untitled%20folder/%D7%AA%D7%A7%D7%A0%D7%95%D7%9F.pdf

יושרה ושיתוף פעולה ומחייבת שמירה על סטנדרדים מקצועיים ואתיים המקובלים בקהילה הבינלאומית, על חוקים, על כללים של האוניברסיטה ועל כללים של גופים ממנים.

טופס הבקשה לאישור מחקרים בבני אדם כולל התייחסות לנושאים הבאים:

1) נושא המחקר.
2) מטרת המחקר.
3) מקורות המימון של המחקר.
4) תיאור משתתפי המחקר והאוכלוסייה ממנה ייבחרו.
5) דרך בחירת המשתתפים.
6) נוהל איסוף הנתונים וככל שיש שאלונים, יש לצרף אותם לטופס הבקשה.
7) תיאור הסיכונים הצפויים למשתתפי המחקר, לרבות הסתברות הסיכון, חומרתו והאמצעים שינקטו כדי למזער את הסיכונים או אי הנוחות האפשריים.
8) התועלת הצפויה מעריכת המחקר עבור המשתתפים, אוכלוסיית המשתתפים והחברה.
9) התייחסות לשאלה כיצד עולה התועלת האפשרית מהמחקר על הסיכונים האפשריים ממנו וכיצד ניתן להצדיק את אלה האחרונים.
10) האמצעים להבטחת חשאיות המשתתפים במחקר ולהגנת המידע והנתונים שייאספו.
11) שמירת הגישה אל הנתונים.
12) שמירת זהות משתתפי המחקר.
13) עניין מתן התגמול למשתתפים ומועד מתן התגמול
14) הסכמה להשתתף במחקר לרבות מי אחראי על קבלת ההסכמה, באיזה אופן תתקבל ההסכמה, היכן ומתי.

יצוין, כי לא קיימת כל דרישה שמגישי הבקשה יעברו הכשרה אתית כלשהי, אף שלעתים אלה עוברים הכשרה כזאת לבקשת שותף חוקר בחו"ל או גורם מממן.[109]

האוניברסיטה הפתוחה

באוניברסיטה הפתוחה ישנה ועדת אתיקה מוסדית ובה חמישה חברים, ובנוסף קיימות ארבע ועדות אתיקה משניות: 1) ועדת האתיקה במחלקה לחינוך ופסיכולוגיה; 2) ועדת האתיקה במחלקה לניהול וכלכלה; 3) ועדת האתיקה במחלקה למתמטיקה ומדעי המחשב; 4) ועדת האתיקה במחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת. ועדת האתיקה המוסדית דנה בבקשות לאישור אתי של חוקרים ממחלקות אקדמיות שבהן אין ועדת אתיקה משנית ושל עובדים ממחלקות לא אקדמיות. בנוסף,

[109] התכתבות אישית עם יו"ר ועדת האתיקה של הפקולטות למשפטים, מדעי החברה והרוח והחינוך, פרופ' מיכאל בירנהק מיום 12.11.2015.

ועדה זו מנחה ומייעצת לעובדי אוניברסיטה הפתוחה, דנה בערעורים על החלטות ועדות אתיקה משניות, קובעת עקרונות אתיים ואחראית על הדרכה באתיקה.[110]

ועדת האתיקה במחלקה לחינוך דנה בבקשות בהסתמך על מסמך של ההסתדרות הפסיכולוגית האמריקאית משנת 1973 (נוסח מעודכן משנת 2010).[111] בקשות המגיעות לוועדה עונות לאחד המצבים הבאים:

א. מחקר בו המשתתפים הם בני אדם והחוקרים הם סטודנטים של האוניברסיטה הפתוחה, לרבות עבודה סמינריונית.
ב. מחקר של סטודנט עבורו התקבל אישור מועדת אתיקה במוסד אחר.
ג. מחקר שהחוקרים הראשיים בו הם חברי סגל האוניברסיטה הפתוחה (לרבות בשיתוף עם חברי סגל של חוקרים מאוניברסיטה אחרת).

עפ"י נוהל ועדת האתיקה במחלקה לחינוך ולפסיכולוגיה, אין להתחיל באיסוף הנתונים או בביצוע ראיונות ללא קבלת אישור מועדת האתיקה. הנוהל מציין, כי עבודה סמינריונית שלא קיבלה אישור אתי תיפסל גם אם לא הפרה כלל אתי. על החוקר להגיש בקשה לאישור ועדת האתיקה באמצעות המערכת המקוונת.[112] לפני מילוי הבקשה לאישור אתי, יש לקבל אישור ממנחה העבודה כי הצעת המחקר נכונה וראויה.

טופס הבקשה לאישור אתי כולל התייחסות למרכיבים הבאים:[113]

א. מטרת המחקר.
ב. אוכלוסיית המשתתפים במחקר, לרבות מספר נבדקים וגיל (קטין/לא קטין).
ג. פירוט היכן יגויסו הנחקרים למחקר, האם יגויסו דרך מוסד כלשהו (מקום עבודה, בית ספר וכו') ואם כן, יש לצרף אישור רשמי מהמוסד.
ד. באיזה מסגרת תיעשה הפנייה למשתתפי המחקר (פניה אישית/מורה שמעביר שאלון בכיתה/פניה דרך מקום עבודה וכיו"ב).
ה. שיטת המחקר, וככל שיש שאלונים יש לצרפם.
ו. התייחסות לבעיות אתיות פוטנציאליות (בכל אחת מהבעיות יש להבהיר ולהצדיק):
   1) חדירה לתחום הפרט.
   2) רמייה/הטעייה של משתתפים.

---

110 התכתבות אישית עם פרופ' אמיר הורוביץ, חבר ועדת האתיקה המוסדית באוניברסיטה הפתוחה (26.10.2015)

111 American Psychological Association. 2010. Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct. Available at: http://www.apa.org/ethics/code/index.aspx

112 האוניברסיטה הפתוחה – המחלקה לחינוך ופסיכולוגיה. ועדת אתיקה לאישור מחקרים במחלקה לחינוך ופסיכולוגיה באוניברסיטה הפתוחה. נמצא באתר: http://www.openu.ac.il/academic/Psychology/etica1.html#1

113 האוניברסיטה הפתוחה – המחלקה לחינוך ופסיכולוגיה. טופס בקשה לאישור מחקר מוועדות האתיקה המחלקתיות. נמצא באתר: http://www.openu.ac.il/academic/Education_Psychology/form2.doc

3) קיומו של קשר בין הנסיין/חוקר למשתתפים שעלול להוות לחץ על חופש הבחירה של המשתתף להשתתף.
4) קיומו של גמול על השתתפות במחקר.
5) אי נוחות לטווח קצר או ארוך בעקבות המחקר ומה יעשה לצמצומו.
6) פגיעה או סכנה פיזית בעקבות המחקר ומה יעשה לצמצומו.
7) פגיעה או סכנה נפשית בעקבות המחקר ומה יעשה לצמצומו.

ז. שמירת הנתונים וזיהוי המשתתפים.
ח. השתתפות הנחקרים מרצון חופשי ויכולתם לפרוש מהמחקר בכל עת.
ט. הבטחת הסכמתם של קטינים או חוסים, המשתתפים במחקר.

לטופס הבקשה לאישור אתי יש לצרף את הפרטים הבאים:[114]

1) בקשה לאישור מוסדי – כל מחקר שמתקיים במוסד/חברה מחייב אישור ועל כן, יש לצרף אישור המוסד/חברה לסטודנט לערוך במוסד/חברה מחקר במסגרת הלימודים.
2) טופס הסכמת הורים – בכל מחקר שבו מעורבים ילדים, יש לצרף מכתב חתום ע"י אחד מהורי הילד ובו הסבר קצר על המחקר ואפשרות להסכים או לסרב להשתתפות הילד במחקר.
3) טופס הסבר במקרה של רמייה – במקרה שהמחקר כולל רמייה או מניפולציה, יש לצרף לעיון הוועדה את נוסח המכתב שיימסר למשתתפים לאחר תום המחקר.
4) הנחיות להבטחת אנונימיות – יש להקפיד על כך כי לא תהיה דרך לחבר בין זהות המשתתף במחקר לבין ההתנהגות או התשובה שמסר. על החוקר לפרט את הדרכים בהם תובטח אנונימיות המשתתפים.
5) נוסח מכתב הפנייה למשתתפים – יש לצרף לעיון הוועדה את הנוסח שישלח למשתתפי המחקר לצורך קבלת השתתפותם במחקר. מכתב זה יכלול הפניה לנקודות הבאות:
   א. מטרת המחקר.
   ב. פירוט המסגרת בה נערך המחקר (למשל עבודה לקראת תואר ראשון/שני באו"פ).
   ג. מטרות המחקר בצורה כללית שלא תפגע במחקר אך תיתן למשתתף מידע.
   ד. האופן שבו תובטח האנונימיות של המשתתפים.
   ה. שמות החוקרים ופרטי התקשורת עימם.
   ו. התייחסות מפורשת לכך שהמשתתף במחקר יכול לבטל את הסכמתו בכל עת.
   ז. אופציונאלי – ניתן לקשור גם אל השאלון.
6) שאלון המחקר ו/או שאלות שיישאלו בראיונות אם נערכים ראיונות.

עם קבלת כל החומר, הוועדה האתית פונה למנחה העבודה ומבקשת את אישורו הכתוב. ככל שהוועדה מבקשת לערוך שינויים, יש להעלות בקשה מתוקנת, שאף היא צריכה להיות מאושרת על-ידי מדריך העבודה.

---

[114] האוניברסיטה הפתוחה – המחלקה לחינוך ופסיכולוגיה. הנחיות כלליות לגבי הליך בקשת אישור מועדת האתיקה בפסיכולוגיה. נמצא באתר: http://www.openu.ac.il/academic/Psychology/3.ppt

עפ"י נהלי הוועדה האתית במחלקה לחינוך ופסיכולוגיה, לא ניתן אישור בבקשות שבהן בעיות עקרוניות כדוגמת הבעיות שלהלן:

1. אבחון דיכאון בקרב מכרים אישיים באמצעות שאלון שכולל שאלות על אובדנות.
2. בדיקת אוכלוסייה שנמצאת במצב רגיש, לדוגמא נשים בטיפולי פוריות שמתבקשות למלא שאלון במרפאה.
3. גיוס אנשים שכפופים לחוקר, כמו תלמידים.
4. גיוס אנשים באמצעות הממונים עליהם, למשל גיוס מורים למחקר באמצעות פנייה של מנהל בית הספר.
5. שימוש במידע פרטי שאדם מסר לצרכים אחרים כמו מידע שאדם מסר למחלקת משאבי אנוש בחברה או פנייה להורים דרך כתובות המייל שמסרו לבית הספר או דרך מערכת תקשורת ממוחשבת של בית הספר.
6. בדיקה במסגרת בית חולים ללא אישור מפורש של ועדת האתיקה במוסד בו מתקיים המחקר.

באוניברסיטה הפתוחה לא קיימת דרישה שמגישי הבקשה יעברו הכשרה באתיקה, אף שנעשה ניסיון להטמיע מודעות אתית וכללי אתיקה, והעניין נמצא במסגרת תכניות לעתיד של האוניברסיטה.[115]

סמינר הקיבוצים

ועדת האתיקה המכללתית מאשרת מחקרים בהם מעורבים בני אדם ככל שמדובר באיסוף נתונים באמצעות ראיון, שאלון, תצפית ומדידות לא פולשניות. עפ"י נוהל הוועדה,[116] הוועדה דנה בהצעות מחקר של מרצי המכללה בלבד ולא בהצעות מחקר שמהוות חלק מתיזה לקראת תואר שני או שלישי. עפ"י הניסוח בנוהל הוועדה שמצוי באתר סמינר הקיבוצים, הוועדה מוסמכת לאשר איסוף נתונים ממבוגרים שאינם שייכים למערכת החינוך להבדיל ממחקרים הכוללים איסוף נתונים בתוך מערכת החינוך, למשל הנוגעים לילדים בבתי ספר, סטודנטים להוראה או סגל הוראה הדורשים אישור מדען ראשי של משרד החינוך, למעט מחקרים הנעשים על-ידי מרצה בתוך מוסדו ולטובת עבודתו.[117] עפ"י הנוהל, הצעות מחקר של עבודות סמינריוניות ועבודות גמר מובאות לדיון בוועדות אתיות פקולטטיות. חברים בוועדת האתיקה המכללתית שישה חברים, לרבות היו"ר כשהוועדה רשאית להזמין לדיון חבר נוסף מומחה בעת הצורך.

---

[115] התכתבות אישית עם פרופ' אמיר הורוביץ, חבר ועדת האתיקה המוסדית באוניברסיטה הפתוחה (26.10.2015)

[116] סמינר הקיבוצים – הרשות למחקר ולהערכה. "וועדת אתיקה מכללתית לאישור מחקרי מרצים", הרשות למחקר ולהערכה. נמצא באתר: http://www.smkb.ac.il/Data/Uploads/vaadat-etika.pdf

[117] יצויין, כי עפ"י סעיף 1.4.3. לחוזר מנכ"ל משרד החינוך עה/9ב בנושא הנהלים לפעילות מחקרית במערכת החינוך מחודש מאי 2015, נדרשת המלצת הועדה המקצועית-אתית של המוסד האקדמי ככל שמדובר בפעולת איסוף מידע הנעשה בחלקו או כולו מתלמידים או על אודותיהם, איסוף מידע שאינו מתלמידים או על אודותיהם בלמעלה או עד 15 מסגרות חינוכיות או חלק מקרה שאינו מתלמידים או על אודותיהם במסגרת חינוכית בודדת, ביזמת מנהלה.

לצורך דיון בועדת האתיקה המכללתית יש לצרף את המסמכים הבאים:

1) טופס בקשה לפני תחילת המחקר הכולל מילוי פרטים בסיסיים הנוגעים לבקשה.
2) הצעת מחקר בהיקף שלא יעלה על שבעה עמודים (רווח כפול). ההצעה תכלול נתונים כלליים על המחקר, תקציר (עד 200 מילים), רקע תיאורטי, הקשר המחקר, השערות המחקר, שאלת המחקר, שיטות המחקר, חשיבות המחקר, מגבלות המחקר ורשימת מקורות. כן תכלול ההצעה התייחסות לסוגיות אתיות ולהבטחת זכויות נחקרים, לרבות פירוט הצעדים שינקטו להבטחה האתית של המחקר וזכויות הנחקרים.
3) הצהרת החוקר הראשי לפיה אין במחקר המוצע כדי לגרום נזק לנחקר(ים) ולסביבתם וכי החוקר פועל עפ"י התקנון האתי למחקר בבני אדם במדעי ההתנהגות. כמו כן, החוקר מצהיר כי הוא מבין, שאישור הוועדה המכללתית אינו מהווה חלופה למחקרים הדורשים אישור ועדות רפואיות כמו ועדת הלסינקי.
4) דוגמא למכתב פנייה למשתתפים במחקר או לנציגיהם. מכתב זה מציין, כי לנחקרים יש זכות להפסיק את השתתפותם במחקר בכל עת ומבלי שהדבר יפגע בהם. כן יובטח, כי איסוף הנתונים יעשה בצורה אנונימית וללא רישום של פרט מזהה. המכתב יכלול גם התחייבות של החוקר לשמור על כבוד הנחקרים וזכויותיהם וכי פרסום הממצאים ייעשה באופן שלא יאפשר לזהות את הנבדקים או את המוסד החינוך בו נאספו הנתונים. המכתב צריך לאפשר גם למשתתפים לבקש לקבל מידע נוסף על תכנית המחקר ולצורך זה לכלול את פרטי ההתקשרות של החוקר. ככל שמשתתפי המחקר הפוטנציאליים מתנגדים להשתתפותם ו/או להשתתפות אדם אחר שהם מייצגים, הם מתבקשים למלא ולצרף טופס מתאים.
5) טופס הסכמה מדעת או אי התנגדות הכולל התייחסות מפורשת לזכותם של נחקרים לפרוש בכל עת מהמחקר. טופס זהכולל את הבעת הסכמתו של המשתתף להשתתף במחקר לצד ציון תקציר המחקר.

הנוהל מציין, כי רק מחקר שעומד באישור ועדת האתיקה המכללתית ללא סייג ניתן לביצוע. אישור הוועדה מוענק בדרך כלל לשנה אחת, והוא ניתן להארכה.

נושאים ספציפיים הנוגעים לוועדות אתיקה של מחקר בבני אדם

הרכב הוועדות

כפי שסקירה זו העלתה, חלק מהנהלים של ועדות האתיקה המוסדיות כוללות הפנייה להרכב הוועדה הרצוי. בחלק מהמוסדות, כמו למשל באוניברסיטה העברית, ועדות אתיקה ברמת המחלקה יכולות לכלול את מנחה עבודת הגמר וחבר סגל אחד. ברוב המקומות, ישנו ביזור של קבלת ההחלטות כך שישנן ועדות מחלקתיות לצד ועדה מרכזית/עליונה, המשמשת לרוב גם ועדת ערעור.

קוים מנחים להרכב ועדה אתית מוסדית נקבעו, למשל ע"י המועצה הלאומית למחקר בקנדה ואלה עשויים לשמש בגיבושה של ועדת אתיקה מוסדית חדשה. שם נאמר, כי לוועדה המוסדית יהיו לפחות חמישה חברים משני המגדרים. ועדה זו תכלול לפחות שני חברים בעלי ניסיון בדיסציפלינה מחקרית רלבנטית לרבות במתודולוגיות מחקריות; לפחות חבר אחד בעל ידע בתחום האתיקה; לפחות חבר אחד הבקיא במשפט ובדינים הנוגעים למחקר אך לא יהיה זה היועץ המשפטי של המוסד הרלבנטי. ההרכב שלעיל יחייב חברי ועדת אתיקה מוסדית בתחום הביומדיקלי ואפשר להחיל אותו גם לגבי ועדות אחרות. בנוסף, חבר אחד לפחות שהוא נציג הציבור או הקהילה, ללא שיוך למוסד עצמו. עוד מומלץ, כי החברים ימונו באופן פורמאלי וכי ימונו גם מחליפים לחברים במקרים שאחד או יותר מהחברים לא יוכל להשתתף בהחלטות הוועדה.[118]

הכשרת חברי ועדות

הכשרת חברי ועדות אתיקה ופיתוחם המקצועי המתמשך מהווה אמצעי תמיכה חשוב להצלחה בתפקידם.[119] ככלל, קיימת שונות בנוגע לדרישה להכשיר את חברי הוועדה בתכנים מעולם האתיקה. באוניברסיטה העברית, למשל חברי הוועדה העליונה עוברים הכשרה בקורס CITI ו/או במתכונת הדומה לזו שניתנת בהקשר המדעי-רפואי, ה-GCP. כמו כן עליהם לעבוד בהתאם לספר הדרכה מעשית של ה-IRB.[120] כמו כן, התקיימו בעבר כנסים להכשרה של חברי ועדה פקולטטית ומחלקתית. כנסים אלה היו פתוחים לקהל הרחב גם כן.[121] באוניברסיטת תל אביב לעומת זאת, לא קיימת דרישה פורמאלית להכשרה של חברי ועדות אתיקה, אך התפיסה היא, כי לתפקיד נבחרים חברים בעלי רקע אקדמי מתאים מבחינה אקדמית או מקצועית. במקרים מסוימים, חברי הוועדה עוברים הכשרה או בחינות באתיקה ע"י גורמים חיצונים בעקבות שתופי פעולה בין האוניברסיטה לגורמים אלה, אך אין

---

[118] Canadian Institutes of Health Research, Natural Sciences and Engineering Research Council of Canada, and Social Sciences and Humanities Research Council of Canada. (2010). *Tri-Council Policy Statement: Ethical Conduct for Research Involving Humans*. (TCPS) Available at: http://www.pre.ethics.gc.ca/pdf/eng/tcps2/TCPS_2_FINAL_Web.pdf at § 6.4

[119] De Vries, R.G. & Forsberg, C.P. (2002). What do IRBs Look Like? What Kind of Support Do They Receive? *Accountability in Research* 9, 199-216

[120] התכתבות אישית עם יו"ר הועדה העליונה, פרופ' מיכאל טל, מיום 16.11.2015.

[121] ראו למשל כנס שהתקיים ביום 30.5.2012: http://www.levinsky.ac.il/.upload/75/meirsdof.pdf

הדבר נעשה כעניין שבשגרה.[122] באוניברסיטה הפתוחה חברי הוועדה עוברים הכשרה בנושא אתיקה ואף נבחנים בבחינה באתיקה מחקרית במסגרת תוכנת ה- CITI (סטנפורד).[123]

בעולם, הדרישה של הכשרת חברי ועדת אתיקה מוסדית הינה יותר נוקבת. ב- Yale חברי הוועדה מתבקשים לעבור אוריינטציה מעמיקה עם יו"ר הוועדה בטרם יחלו בעבודתם, לעבור הכשרה אינטרנטית דרך תוכנת ה- CITI ומודולות אחרות, להיות נוכחים במפגשים חינוכיים המוצעים באוניברסיטה והנוגעים למחקר בבני אדם, ועוד.[124] באוניברסיטת סטנפורד החל מינואר 2009 ניתנת מדי חודש הרצאה בפני חברי ועדת ה- IRB, בנושאים מגוונים הקשורים לעבודת הוועדה כגון שיפוט מהיר של בקשות, הסכמה מדעת, קריטריונים לאישור אתי ועוד.[125] בנוסף, עומדות לרשות חברי הוועדה השתלמויות קוליות וויזואליות שונות ומגוונות.[126] הכשרות בהיקף דומה מוצעות גם באוניברסיטת ניו-יורק.[127] באוניברסיטת פיטסבורג, כל חבר חדש בוועדה המוסדית מחויב לעבור הכשרה בת שעתיים הניתנת ע"י יו"ר הוועדה ומתאמה. חברי הוועדה מקבלים חומרים רלבנטיים לעבודתם, כגון עותק מדו"ח בלמונט, הצהרת הלסינקי וכו', וכן כל חברי הוועדה מחויבים לתצפת על חבר חדש פעם אחת לפחות. חברים חדשים חייבים גם לעבור הכשרה מקוונת באמצעות תוכנת ה- CITI. מעבר לכך, מדי חודש חברי הוועדה נפגשים לדון בנושא שנבחר ע"י יו"ר הוועדה וכן הם משתתפים בהרצאות קבועות שניתנות על-ידי גורמים חיצוניים.[128] ב- Virginia Tech הכשרת חברי ועדת אתיקה מוסדית כוללת הכשרה בנושאי מדיניות ופרוצדורות, הכשרה לפי תוכנות חלופיות בקיאות בספר הדרכה מעשית על מוסד ה- IRB, והשתתפות פעילה בהשתלמויות ארציות ואיזוריות.[129] באוניברסיטת קנטקי, לכל חבר ועדה מוסדית מתמנה מדריך שמסייע ומנחה אותו בעבודה על בקשות, וכן מחויב במעבר בהצלחה של תוכנות Public Responsibility in Medicine and Research וה-CITI ובהשתתפות בתכניות הכשרה ובתכנים באתרי מידע שונים, באמצעות קישורים הנשלחים אליהם.[130]

גם חבר המועצות הלאומיות למחקר בקנדה ממליצות, במסמך מדיניות משנת 2010, על כך שכל חברי הוועדה המוסדית יקבלו השכלה מתאימה והכשרה בניתוח ושיפוט אתי של מחקר המערב בני אדם. הכשרה כזו צריכה לכלול למידה והיכרות עם עקרונות מדיניות עבודות הוועדה ועם הקווים

---

[122] התכתבות אישית עם יו"ר ועדת האתיקה של הפקולטות למשפטים, מדעי החברה והרוח והחינוך, פרופ' מיכאל בירנהק מיום 12.11.2015.

[123] התכתבות אישית עם חבר ועדת האתיקה המוסדית באוניברסיטה הפתוחה, פרופ' אמיר הורוביץ, מיום 26.10.2015.

[124] Yale University. Human Research Protection Program: Orientation, Education & Training. Available at: http://www.yale.edu/hrpp/members/education.html

[125] לתכנית ההשתלמויות של חברי הועדות ראו: http://researchcompliance.stanford.edu/hs/new/resources/training/presentations.html

[126] Stanford University. Human Subjects Research and IRB: IRB Member Education. Available at: http://researchcompliance.stanford.edu/hs/new/resources/training/members/member_ed.html

[127] http://www.med.nyu.edu/irb/boardmembers/continuing_education

[128] http://irb.pitt.edu/book/export/html/152

[129] Virginia Tech. Training in the Protection of Human Subjects. Available at: http://www.irb.vt.edu/pages/training.htm

[130] University of Kentucky Office of Research Integrity and Institutional Review Board Standard Operating Procedures: IRB Members/ORI Staff Training (unpublished document)

המנחים לפעולתה, סטנדרדים אתיים בסיסיים, מדיניות של מוסדות מחקר, ודרישות משפטיות רלבנטיות. על הכשרה כזאת להתייחס לחובות ולאחריות של חברי הוועדה. המלצת המדיניות מתייחסת לכך שההכשרה צריכה להתאים למורכבות המחקר הנדון בוועדה ולסוגיו, והיא צריכה להיות מוצעת עם מינוי חברי הוועדה ובפרק זמן קבוע במשך כהונת חברי הוועדה. הכשרה כזו צריכה לקבל את תמיכה מאת המוסד וגם חברי הוועדה עצמה צריכים לקבל הכרה בתרומתם לעשייה המחקרית הכוללת.[131]

חסינות של חברי ועדות אתיקה

ניתן לטעון, כי חברי ועדה מוסדית, הממלאים תפקיד בשם אותו מוסד צריכים להינות מחסינות בכל הקשור להפעלת שקול דעתם ולתוצאות הנובעות משקול דעת זה. הטלת אחריות אישית על חברי הוועדה תסכל את מטרות הוועדה ותגביל את חופש פעולתם של החברים בה להפעיל את כושרם המקצועי וצו מצפונם בדונם בבקשות שונות ובביצוע הערכות נזק שונות. הספרות מצביעה על כך, כי קיימת שונות גדולה לגבי האופן שבו חברי הוועדה מעריכים סיכונים חברתיים,[132] וכי קיימים מנגנונים לא סדורים בנוגע להליך קבלת ההחלטות של חברי הועדות עצמם.[133] הסקירה מעלה, כי קיימים לא מעט מקרים, בעיקר במדינות מפותחות, בהן מוגשות תביעות אזרחיות נגד חוקרים. הטענות בתביעות אלה נוגעות בעיקר להפרות של כללי ההסכמה מדעת ולחובות גילוי סיכונים הקושרים במחקר, במצבים בהם אירע נזק.[134] עם זאת, גם חברי ועדת אתיקה עלולים להיות חשופים לתביעות משפטיות הנוגעות להחלטותיהם. כך, למשל, בכל הנוגע לפעולות המסבות נזק לנוגעים בדבר או המפרות את זכויותיהם. כך גם בנוגע לפרסום מידע חסוי הקשור בעבודת הוועדה, אי אזהרה בנוגע לסיכונים אפשריים או לגורמים מסוכנים או החלטות הקשורות בנושאים מסוימים כמו הפחתת טיפול מטעמים כלכליים ולא ריפויים.[135] באופן כללי, ככל שועדת אתיקה מוסדית יונקת את סמכויותיה מהמוסדות, ובמקרים רבים מחקיקה, עלולים לחוב חבריה בחובות מהמשפט הציבורי, הנוגעים להגינות פרוצדוראלית, דרישות של קוורום, החלטה בהתבסס על תשתית ראייתית מוצקה, חובות הנמקה, שימוע וכיו"ב.[136]

בשנת 1978 המועצה הלאומי להגנה על משתתפים במחקר ביומדיקלי והתנהגותי יצרה את המסד להטלת אחריות כזו על חברי ועדת אתיקה בהמלצותיה. המועצה כתבה,

---

131 TCPS, 2010, § 6.7

132 Klitzman, R.L. (2013). How IsRBs View and Make Decisions about Social Risks. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics* 8(3): 58-65

133 Candilis, P.J., Lidz, C.W., & Arnold, R.M. (2006). The Need to Understand IRB Deliberations. *IRB: Ethics & Human Research*, 28(1): 1-5

134 Singh, J.A. (2009). Research and Legal Liability. *Acta Topica*, 112S, S71-S75

135 Merritt, A.L. (1986-7). The Tort Liability of Hospital Ethics Committee. *California Law Review*. 60: 1239-1297, pp. 1251-1252

136 Hadskis, M. & Carver, P. (2005). The Long Arm of Administrative Law: Applying Administrative Law Principles to Research Ethics Boards. *Health Law Review*, 13(2&3), 19-32

“On the principle that one who undertakes to protect others must act responsibly, IRB members could be liable if they did not exercise reasonable care in carrying out their review. This might occur if their approval led to a research activity and injuries that would not have occurred if a reasonable person, confronted with the same information, would have placed conditions on the research that would have prevented the injury. Thus, an injured subject could allege negligence by IRB members in assessing the risks and benefits of proposed research, or in approving consent procedures not reasonably likely to assure legally effective consent.”[137]

בעוד שבישראל, עניין הסיכון האישי של חברי הוועדה לא עלה במישור הפרקטי, ולא ידוע על מקרים בהם הוגשה תביעה נגד חבר או יו"ר ועדה בקשר עם עבודתם,[138] הוא הגיע לבתי המשפט בחו"ל דרך למשל תביעה כנגד ביואתיקאי שאישר ניסוי קליני מסוג של העברה של גן, אשר הביא למותו של אדם.[139] תביעה זו השתמשה במינוח משפטי של התרשלות וגרימת נזק. שנה לאחר מכן הוגשה תביעה כנגד 12 חברי ועדת אתיקה מוסדית שאישרה ניסוי בחיסון כנגד סרטן המלנומה, שהביא למותם של חולים רבים, תוך אי שימת לב לפגיעותם של החולים, כישלון בניהול טופסי ההסכמה מדעת ובקרה של פרוטוקול המחקר.[140] בתביעה זו, הופיעו עילות רבות ונוספות על אלה שבתביעה הקודמת. כך, נעשה שימוש לא רק בעילות מדיני הנזיקין, אלא גם מהמשפט החוקתי. כך, נטען כנגד חברי הוועדה, כי אלה הפרו את זכות הנחקרים להשתתף במחקר בכבוד, תוך הפנייה לקוד נירנברג ולהצהרת הלסינקי. גם בעניין זה, לא ניתנה הכרעה. התביעה נדחתה הואיל ובית המשפט קבע, כי לא קיימת לו סמכות שיפוט ביחס לטענות שהובאו במקרה זה.[141]

במקרה נוסף, בית המשפט הטיל אחריות לבית חולים למותו הלבבי של אדם, שהשתתף במחקר רפואי. הטלת האחריות נעשתה, בין היתר, תוך הפניה לכך שועדת האתיקה של בית החולים אישרה את פרוטוקול המחקר וטופס ההסכמה, שנקבע כי היה חסר במקרה הנדון.[142] במקרה רביעי, הוטלה אחריות על החלטת ועדת אתיקה של אוניברסיטת Johns Hopkins, שאישרה מחקר בנושא חשיפת

---

[137] National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. (1978). *Protection of Human Subjects: Institutional Review Board.* Fed. Regist. 43, 231.56173

[138] התכתבות אישית עם יו"ר ועדת האתיקה של הפקולטות למשפטים, מדעי החברה והרוח והחינוך, פרופ' מיכאל בירנהק מיום 12.11.2015; התכתבות אישית עם פרופ' אמיר הורוביץ, חבר ועדת האתיקה המוסדית באוניברסיטה הפתוחה (26.10.2015); התכתבות אישית עם יו"ר הוועדה העליונה, פרופ' מיכאל טל, מיום 16.11.2015.

[139] מדובר בתביעה שהוגשה במקרה של Jesse Gelsinger במדינת פנסילבניה בשנת 2000. התביעה כנגד הביואתיקאי (ארתור קפלן) הורדה מכתב התביעה והתביעה עצמה הסתיימה בפשרה. *Gelsinger v. Trustees of the University of Pennsylvania* (Phila Cnty Ct of CP filed September 18, 2000); Anderlik, M.R. & Elster, N. (2001). Lawsuits against IRBs: Accountability or Incongruity? *Journal of Law, Medicine & Ethics* 29(2): 220-228, pp. 220-221

[140] תביעה בעקבות ניסוי שנערך באוניברסיטת אוקלהומה בשנת 2001 במקרה של Robertson ונוספים. Anderlik & Elster, 2001, p. 221; Gold, J. (2003). Watching the Watchdogs: Negligence, Liability, and Research Ethics Boards. *Health Law Journal*, 11, 153-176

[141] Shaul, R.Z., Birenbaum, S., & Evans, M. (2005). Legal Liabilities in Research: Early Lessons from North America. *BMC Medical Ethics* 6:4

[142] *Weiss v. Solomon*. [1989] A.Q. 312 (Sup. Ct.)

ילדים לעופרת בצבע, על אף שנוכחה ברמות גבוהות יחסית של חשיפה, וזאת מהטעם שסברה שתועלת המחקר עולה על הנזק הצפוי ממנו. בית המשפט קבע, ששקול דעתה של הוועדה בהערכת הסיכונים של המחקר היה מוטעה ושמתן האישור של הוועדה כמו גם הסכמת ההורים לא פוטרים את אחריות החוקרים כלפי משתתפי המחקר.[143]

גם בקנדה, אירע מקרה בו חוקרים פורסמו תופעות הלוואי של תרופה ניסיונית בניגוד להסכם שהיה בין החוקרים לבין משתתפי המחקר. מקרה זה העלה את חובת ועדות האתיקה לעבור גם על מערכת ההסכמים שבין חוקרים למשתתפי מחקר, כחלק מעבודתן וחושף את הסיכונים האפשריים, מקום שנעשית הפרה של הסכמים אלה מצד החוקרים.[144]

בספרות רווחת הדעה לפיה העילה המשפטית באמצעותה ניתן יהיה להטיל אחריות על חברי ועדת אתיקה מוסדית היא עוולת הרשלנות.[145] כך, נטען, כי קיימת קירבה מספקת בין חברי הוועדה למשתתפי המחקר ליצירת חובת זהירות לכאורית.[146] סטדנרד הזהירות המצופה מחברי ועדה בהקשר זה ניתן להיגזר מנהלים של מוסדות שונים וכן מהצהרת הלסינקי ומקוד נירנברג.[147] בכל מקרה, מוסכם, שסטנדרד זהירות זה צריך להיות יותר דיוני מאשר מהותי.[148]

התעוררותה של שאלת האחריות האישית והקולקטיבית של ועדת אתיקה ושל חבריה גוברת לאור הגברת הדרישות לאחריותיות הוועדה ולמתן דין וחשבון למדינה, לגורמים מממנים, למושאי המחקר ולציבור הרחב והעלייה במודעות הציבורית ובחשיפה התקשורתית שיש למחקרים שהסתיימו בנזקים או בפגיעות. היא גם נובעת מהעומס העצום שיש לועדות אלה, המביא לגיבוש החלטה מזורזת ולעתים פחות מוקפדת מהטעם שדחיית הבקשה תהיה כרוכה, במקרים רבים, בעלויות כספיות לא מבוטלות.[149] היא אף הולמת לנטיית עורכי דין להרחיב את קשת הנתבעים כדי ליצור תשתית בטוחה לזכייה בתביעה או להכעיס גורמים רבים ובכך לקדם את הסיכוי לפשרה.[150]

עם זאת, במקרים הרלבנטים בתי המשפט מפעילים שקול דעת, באמצעות למשל המנגנון של "צפיות הנזק" והקשר הישיר שבין תובע לנתבע בגיבוש חובת הזהירות של האחרון כלפי הראשון, ועשויים להגיע למסקנה שתפקידה של ועדת אתיקה בשמירה על כללי מחקר נאותים, כמו דרישת ההסכמה מדעת, הוא עקיף.[151] קושי עשוי להתעורר גם בקביעת סטדנרד התנהגות של חברי ועדת אתיקה במיוחד מקום שקיימת שונות גדולה ברקע המקצועי וההתנסותי של חברי ועדות שונות,[152] או כשלא

---

143 *Grimes v. Kennedy-Krieger Institute.* 782 A.2d 807 (Ct. App. Md. 2001)

144 Gold, 2003

145 Gold, 2003; Hutt, L. (2006). Protecting the Protectors: Indemnification Agreements for REB Members. *Canadian Medical Association Journal*, 175(10), 1229-1230; Zarzeczny, A., & Caulfield, T. (2012). *International Journal of Law and Psychiatry*, 35, 137-145

146 Zarzeczny & Caulfield, 2012, p. 141; Gold, 2003, p. 160

147 Zarzeczny & Caulfield, 2012, p. 142

148 Anderlik & Elster, 2001, p. 226

149 Anderlik & Elster, 2001, p. 223

150 Anderlik & Elster, 2001, p. 224

151 Anderlik & Elster, 2001, p. 224

152 Anderlik & Elster, 2001, p. 224

קיימת חובת הכשרה של חברי ועדה.[153] לבסוף עולה קושי להוכיח קשר סיבתי בין עבודת חברי הוועדה (ומי מהם) לבין הנזק שנטען. ממילא, תביעה אישית של חברי הוועדה עלולה להידחות גם משיקולי מדיניות לפיהם חברים כאלה אינם "כיס עמוק" להיפרע ממנו ותביעה מהסוג האמור אינה ראויה מבחינה ציבורית.[154]

בספרות שולטת הגישה, כי תביעה כנגד חברי ועדה אינה דרך להגברת ההקפדה האתית והאחריותיות של חברי הוועדה, וכי בעניין זה ראוי להטיל חסינות בחוק על חברי ועדה מפני תביעות משפטיות אפשריות.[155] הטלת אחריות משפטית על ועדות אתיות עלולה להיות בעלת אפקט מצנן על פעילותן, ולהפכן לשמרניות ולבירוקרטיות יותר,[156] והיא עלולה להקשות על גיוס חברים לועדות אלה.[157]

שאלת אחריותם של חברי ועדת אתיקה עלתה גם בהקשר של ועדות אתיקה בבתי חולים. בארה"ב, שאלה זו הגיעה אף היא לבתי המשפט.[158] המטופלת הראשונה שהגישה תביעה בארה"ב נגד ועדת אתיקה בבית חולים בקליפורניה היא Elizabeth Bouvia.[159] במקרה זה, החולה, שהייתה משותקת בארבע הגפיים וסבלה מדלקת מפרקים חמורה, איבדה ממשקלה באופן משמעותי. הצוות הרפואי ביקש לחבר לה צינור הזנה (זונדה), אך זו סירבה. לאור הרקע הפסיכיאטרי של המטופלת, הצוות פנה לועדת האתיקה בבית החולים. הוועדה קיבלה את עמדת הצוות הרפואי, והצינור חובר בניגוד לרצונה. החולה הגישה בקשה לצו בימ"ש שיורה לרופאיה לנתק את צינור ההזנה ולא להחזירו ללא הסכמתה החופשית. בקשתה נתקבלה, והיא הגישה תביעה כנגד רופאיה וארבעה עשר חברי ועדת האתיקה של בית החולים. לאחר זמן מה, המטופלת משכה את התביעה כנגד בית החולים מהטעם שרצתה להימנע מחשיפה נוספת.

אף שהמקרה שלעיל לא הוכרע בבית המשפט, הוא סימן את תחילת הדרך להטלת אחריות אישית ומוסדית בכל הקשור לעבודת ועדת האתיקה בבית החולים תוך אפשרות הרחבתה של חובה זו גם למוסדות נוספים. זאת ועוד, בעוד שחקיקה במדינות רבות בארה"ב מעניקה חסינות מפני תביעות ואחריות משפטית של ועדות בדיקה ומבטיחה למשל את חסיון המידע שמועבר בהן, תהליך קבלת החלטותיהן וכיו"ב, חקיקה זו אינה מתייחסת במפורש לועדות אתיקה כך ששאלת האחריות הינה

---

[153] Singh, 2009, p. S73

[154] Anderlik & Elster, 2001, p. 225

[155] Anderlik & Elster, 2001, p. 226

[156] Mello, M.M., Studdert, D.M., & Brennan, T.A. (2003). The Rise of Litigation in Human Subjects Research. *Annals of Internal Medicine*, 139: 40-45

[157] Foubister, V. Clinical Trial Patients Sue IRB Members. Available at: http://www.sskrplaw.com/clinical-trial-patients-sue-irb-members.html

[158] נכון לשנת 2005, מדווחים שישה מקרים של תביעות כנגד חברי ועדות אתיקה בארה"ב. Aulisio, M.P., Arnold, R.M., & Youngner, S.J. (2005). Can There Be Educational and Training Standards for Those Conducting Health Care Ethics Consultation? In Heath Care Ethics: Critical Issues for the 21st Century. John F. Monagle & David C. Thomasma eds. Sudbury, MA: Jones and Bartlett Publishers 484-495

[159] First Amended Complaint for Injunctive Relief and Damages, Bouvia v. Glenchur, No. C 583828 Cal. Super. Ct. Los Angeles County, deemed filed Oct. 7, 1986 by court order granting leave) (to amend

עניין הנתון לפרשנות בידי בתי המשפט.[160] מכאן, שיש הסוברים, כי זה רק עניין של זמן עד אשר תוטל אחריות על ועדות אתיקה, בעוולה של רשלנות בעקבות יעוץ אתי,[161] ודאי בהקשר הקליני-רפואי, אך גם בנושאים אחרים, בהם עלול להתרחש נזק או פגיעה.[162]

עם זאת, עמדה זאת כרוכה בקשיים. כך למשל לא ברור שקיימת חובת זהירות בין הוועדה (וחבריה) לבין המטופל, ובהכללה גם לבין מושאי המחקר.[163] כן קיים קושי בנוגע ליכולת בית המשפט לקבוע, כי הוועדה (וחבריה) סטו מסטנדרד הזהירות הקיים, שכן הסטנדרדים המנחים את פעולת הועדות השונות לא מובהרות בטקסט פורמאלי ואינן מגובות בהכרח בפרקטיקה מנהגית מקובלת.[164] לבסוף, עלול להתעורר קושי בהוכחת הקשר הסיבתי שבין הסטייה מסטנדרד הזהירות ומחובתה המקצועית של הוועדה (וחבריה) לבין הנזק הנטען. נראה, שרק במצבים בהם הוועדה מכתיבה במפורש לנשואיה כיצד לנהוג, וכתוצאה מכך, נגרם הנזק האמור, מתקיים לכאורה קשר סיבתי זה. ביתר המצבים, המשקפים את המצב הרגיל הנוהג בעבודת ועדת האתיקה, קשה לקבוע קשר כזה.[165]

אף אם עניין הטלת האחריות בקרב חברי ועדת אתיקה עשוי להבשיל, עולה השאלה, אם יש להטיל אחריות כזאת ביחס לכל החברים באותה המידה, או האם הטלת האחריות צריכה להיעשות בהתאם למומחיות היחסית של החבר בוועדה.[166] בספרות האמריקנית, הדעה הרווחת היא כי הטלת האחריות ביחס לחבר מקצועי בוועדה לא צריכה להיעשות באותו האופן כפי שהיא ביחס לחבר ועדה שהוא נציג הציבור והיא צריכה להתחשב ברקע ובניסיון של החבר.[167] אפשרות נוספת, היא לשקול להטיל אחריות שילוחית על המוסד, בו פועלת ועדת האתיקה, או אחריות משותפת לוועדה ולמוסד.[168]

אכן, קיים קשר הדוק בין שאלת האחריות האישית והמוסדית של הוועדה לבין הצורך בבקרת איכות ובהכשרת חברי ועדה לצורך צמצום הנזקים והסיכונים האפשריים.[169] עם זאת, מכאן ועד לקביעה פוזיטיבית של הטלת אחריות הדרך עודנה ארוכה, אף שבשנים האחרונות אנו ערים, כאמור, לניסיונות ממשיים לקצרה.

---

160 Merritt, 1986-7, pp. 1254-55

161 DuVal, G. (1997). Liability of Ethics Consultants: A Case Analysis. Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics, 6: 269-281

162 Leeman, C.P., Fletcher, J., & Spencer E., Fry-Revere. (1997). Quality Control for Hospital's Clinical Ethics Services: Proposed Standards. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 6: 257-268

163 Merritt, 1986-7, p. 1297

164 Hendrick, J. (2001). Legal Aspects of Clinical Ethics Committees. *Journal of Medical Ethics* 27, Suppl I: i50-i53, p. i52

165 Hendrick, 2001, pp. i52-i53

166 Stalcup, C. (2004). Reviewing the Review Boards: Why Institutional Review Board Liability Does Not Make Good Business Sense. *Washington University Law Quarterly*, 82, 1593-1619

167 Anderlik & Elster, 2001, p. 226

168 Zarzeczny & Caulfield, 2012, p. 143

169 Aulisio et al., 2005

סיכום ומסקנות

סקירה זו ביקשה לתאר ולמפות את הנעשה בתחום האתיקה המחקרית בכלל והאתיקה של מחקר החינוך בפרט. הסקירה עמדה על ההתפתחות ההיסטורית והרעיונית של תחומים אלה, והפנתה לאסדרה ולסוגיות מרכזיות העולות במישור האתי, הנוגעים למחקר המערב בני אדם בתחום החינוך. כן הושם דגש על עקרונות מרכזיים לפיהם יש להכריע בשאלות ובדילמות הקשורות לביצוע מחקרים, ולכללים ולעקרונות הרווחים בהקשרים מגוונים.

הסקירה גם ביקשה להדגים חמישה מודלים להתנהלות אתית במוסדות מחקריים בארץ ובחו"ל, תוך הפניה לנהלים של ועדות אתיקה מוסדיות, לטפסים אותם יש למלא, ולדרישות המהותיות והטכניות הנוגעות למנגנוני הגשת הבקשות לאישורים, לתהליך הדיון בבקשות והקריטריונים לגיבוש ההחלטה, ולמבנה וסמכויות ועדות אלה. כפי שהסקירה העלתה, קיימים קוים משותפים באופן הגשת הבקשות ובמרכיבים השונים, שעל חברי הועדות לשקול. כך למשל, בכל המנגנונים הקיימים קיימת הפניה לשיקולים של בחינת התועלת הצפויה מהמחקר מצד אחד, והנזקים והסיכונים למשתתפי המחקר. לגבי האחרונים, בכל הנהלים ניכר הצורך בעמידה על הדרכים למזעור הנזקים וצמצומם ובפירוט דרכים אלה. כן כולל התהליך המשותף בכל הועדות את דרישת ההסכמה מדעת, תוך דגש על אוכלוסיות מוחלשות, לדוג' קטינים. המנגנונים השונים כולם דורשים תיעוד מלא ומתן הסבר מפורט ומהותי של מידע, המביא לגיבושה של הסכמה להשתתף במחקר. הם מלמדים על הצורך בקיום קשר מתמשך עם משתתפי המחקר, וביצירת בטוחות לתקשורת עתידית הרלבנטית לגיבוש הסכמה. במובן זה, הסכמה אינה נתפסת אירוע בדיד אלא תהליך המתקיים לאורך המחקר ולאחריו, שאותו יש לשמר ולתחזק. כן כוללים הנהלים הפנייה לשמירה על כבוד המשתתפים במחקר, על שמירה על פרטיותם ופרטיות המידע, לרבות פירוט מראש של האופן בו יוחזק המידע ושיעשה בו שימוש בעתיד.

לבסוף, הסקירה ביקשה לבחון מקרוב את שאלת הצורך בהכשרת חברי ועדת אתיקה מוסדית, את שאלת הרכב הועדות הרצוי, ואת שאלת האחריות המשפטית והציבורית שיש וצריכה להיות לחברי ועדות אתיקה בקשר עם פעולותיהם. בכל הנוגע להכשרה, עלתה שונות בין הועדות השונות בישראל ופחות בעולם. נראה, כי הדרישה של מרבית המוסדות המובילים היא לקיים הכשרה מתמשכת של חברי ועדת אתיקה מוסדית החל משלב המינוי לוועדה ולכל אורך הכהונה בוועדה. הדגמה ממוסדות רבים בארה"ב מראה, כי בנוסף לדרישת ההכשרה המתמשכת, עולה כי ההכשרה נעשית באמצעים מגוונים, ובשיטות שבחלקן הן אקטיביות (מטילות עצמאות ואחריות להכשרה על החבר) ובחלקן פסיביות-מונחות (הכשרות מובנות שקיימת אף חובה להשתתף בהם, בחלק מהמקרים).

גם בכל הנוגע לדרישות פורמאליות הנוגעות להרכב הוועדה נראתה שונות בין הועדות השונות בארץ ובחו"ל, מתוך שאיפה, כנראה, לאפשר אוטונומיה ניהולית, בהקשר הזה למוסדות השונים. נראה, עם זאת, כי תמהיל נכון של הוועדה צריך לכלול חברים, הבקיאים בעולמות התוכן והשיטות הרלבנטיות למחקר בתחום, מצד אחד, וחברים, הבקיאים באתיקה, במשפט, לצד נציג ציבור.

לבסוף, הסקירה העלתה, כי נושא הטלת האחריות המשפטית והציבורית על חברי הוועדה בגין פעולותיהם מתפתח מאוד בשנים האחרונות, בעיקר בארה"ב, ומתגבשת כתיבה ופסיקה בנושא

הקשיים והאפשרויות להטיל אחריות כזאת. עיון במקורות השונים מלמד על הצורך לפתח מודעות של חברי הוועדה לאפשרות הטלת החובה תוך הקפדה על שאלת האחריות של חברי ועדה חדשים המתמנים לועדות השונות. לשאלה זו השלכות גם לעניין הכשרות חברי הוועדה ולתפקיד החבר בעל הרקע במשפטים בוועדה, ככל שזה ישמש גם יועץ לחברי הוועדה בנושאים אלה.

כפי שמזהירות צבר בן יהושע ודושניק (2006), הבירור האתי ושילובו בעשייה היומיומית נותרים קשים ומורכבים. אמנם קודים אתיים, עקרונות וכללים מנחים הם חשובים כדי להציב את הרף המקצועי לעבודתם של חוקרים, לשמש שפה משותפת ובסיס לבקרה, ואולם כחוקרים יחידים המציאות מזמנת מצבים בעלי פנים ורבדים שונים, הדורשים לפעול שלא תמיד בהתאם לכללים ולעקרונות אלה, ומעלות תהיות בנוגע לנורמות הצריכות לחייב את החוקרים בתחום החינוך ומתחים בין האידיאל לבין "מחירו" עבור החוקר ועבור עולם המחקר.[170] סקירה זו מבקשת להאיר על העקרונות, הכללים והמבנה הרצוי להתנהלות במוסד מחקרי, שעשויים להבטיח (יותר) התנהגות ראויה במוסד ועל-ידי חוקריו. לצד האמור בה, נדרשת מלאכה רבה של יישום, למידה והפנמה של תרבות אתית, שמהווה מסגרת חשובה המבטיחה את הצלחתם המלאה של אלה.

[170] צבר בן-יהושע ודושניק, 2006, עמ' 37.

רשימת מקורות

ספרים

1. אהרן, ג.פ. (2009). *יושרה ואתיקה במדע – משעולים ומכשולים*. מיכאל טל, עורך. ירושלים: הוצאת האוניברסיטה העברית עמ' 11-14. נמצא באתר: http://ethics.huji.ac.il/sites/default/files/pictures/Yoshra_book.pdf
2. שלסקי ש. ואלפרט ב. (2007). *דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט*. ת"א: כליל.

פרקים בספרים

3. דושניק ל. וצבר בן-יהושע נ. 2001. אתיקה של המחקר האיכותי. בתוך נ. צבר בן-יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי. לוד: דביר. 343-368.
4. כשר, א. (1993). מהי אתיקה מקצועית? בתוך *סוגיות אתיות במקצועות הייעוץ והטיפול הנפשי*. (ג. שפלר, י. אכמון וג. וויל, עורכים). (עמ' 15-29). ירושלים, ישראל: מאגנס.
5. פריימן-לוין, י. (2014). The "F" Word: האם יש ליידע את משתתפי המחקר שמדובר במחקר פמיניסטי ובחוקרת פמיניסטית? השלכות, תגובות מרואיינים ורפלקסיה על דילמת היידוע. בתוך: מ. קרומר-נבו, מ. לביא-אג'אי וד. הקר (עורכות). מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות (עמ' 94-111). תל אביב, ישראל: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

מאמרים

6. אלקד-להמן, א. (2012). מורה, עמיתה, מנהלת וחוקרת: סוגיות אתיות במחקר בסביבת העבודה. שבילי מחקר, 18, 26-29.
7. בן- יהושע צבר, נ. ודושניק, ל. (2006). "של מי הסיפורים האלה?" – התמודדות אתית במחקר האיכותי. *שבילי מחקר*, 13, 36-41.
8. גלושנקוף ק. ועזר ח.. (2012). אתיקה במחקר בחינוך: שיח של סמכות ואכפתיות במרחב שבין מרצה לבין סטודנט. הוראה באקדמיה, 2, 30-35.
9. פרידמן, י. (2006). אתיקה במחקר החינוך: החוקר, הנחקר והמדע. שבילי מחקר, 13, 17-27.
10. קוזמינסקי, ל. (2006). התנהגות אתית של חוקרים ואתיקה במחקרי מורים. *שבילי מחקר*, 13, 12-16
11. שפלר, ג. (2006). מהי אתיקה מקצועית? *שבילי מחקר*, 13, 28-35.
12. שפרלינג, ד. (2008). מצפון, התנגדות עקרונית ואתיקה בסירוב למתן טיפול רפואי לדרישת המטופל. *הרפואה*, 147(5), 398-420.

מקורות אלקטרוניים

13. האוניברסיטה העברית בירושלים. טופס בקשה לאישור של ועדת אתיקה למחקרים בבני אדם. נמצא באתר: http://ethics.huji.ac.il/?q=node/30
14. האוניברסיטה העברית בירושלים. נוהל בעניין אתיקה במחקרים מדעיים שמעורבים בהם בני אדם סעיף 7(3)(ג). נמצא באתר: http://academic-secretary.huji.ac.il/?cmd=regulations.145
15. האוניברסיטה העברית בירושלים. מחקרים בהם מעורבים בני אדם – חובת הכשרה: https://research.huji.ac.il/page/Experiments_Involving_Human_Subjects_Obligatory_Training_Hebrew

16. האוניברסיטה העברית בירושלים. תנאים לביצוע מחקר המערב בני אדם. נמצא באתר:
https://research.huji.ac.il/page/Guidelines_For_Experiments_Involving_Human_Subjects_Hebrewד
17. האוניברסיטה הפתוחה – המחלקה לחינוך ופסיכולוגיה. ועדת אתיקה לאישור מחקרים במחלקה לחינוך ופסיכולוגיה באוניברסיטה הפתוחה. נמצא באתר:
http://www.openu.ac.il/academic/Psychology/etica1.html#1
18. האוניברסיטה הפתוחה – המחלקה לחינוך ופסיכולוגיה. טופס בקשה לאישור מחקר מוועדות האתיקה המחלקתיות. נמצא באתר: http://www.openu.ac.il/academic/Education_Psychology/form2.doc
19. האוניברסיטה הפתוחה – המחלקה לחינוך ופסיכולוגיה. הנחיות כלליות לגבי הליך בקשת אישור מועדת האתיקה בפסיכולוגיה. נמצא באתר: http://www.openu.ac.il/academic/Psychology/3.ppt
20. אוניברסיטת תל-אביב. ועדת אתיקה אוניברסיטאית. באתר: https://acad-sec.tau.ac.il/senate/etics
21. אוניברסיטת תל אביב. תקנון בנושא התנהגות ראויה במחקר: https://acad-sec.tau.ac.il/sites/acadesc.tau.ac.il/files/media_server/untitled%20folder/%D7%AA%D7%A7%D7%A0%D7%95%D7%9F.pdf
22. משרד החינוך. חוזר מנכ"ל עה/9ב *בנושא הנהלים לפעילות מחקרית במערכת החינוך*:
http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Scientist/Odot/chiefscientist2015.htm
23. סמינר הקיבוצים – הרשות למחקר ולהערכה. "וועדת אתיקה מכללתית לאישור מחקרי מרצים", הרשות למחקר ולהערכה. נמצא באתר: http://www.smkb.ac.il/Data/Uploads/vaadat-etika.pdf
24. צבר בן-יהושע, נ. (2006). למי שייכים הסיפורים? דילמות אתיות בפרדיגמה איכותית (הרצאה ביום עיון "אתיקה במחקר החינוך: דילמות ושברן", מכון מופ"ת), פורסם בפורטל מס"ע, מכון מופ"ת, באתר:
http://portal.macam.ac.il/ArticlePage.aspx?id=949

Theses

25. Williams, K. (2013). *Clinical Ethics Committees: An Analysis of their Role and Function*. A thesis for the degree of Doctor of Medical Ethics (University of Keele)

Books

26. Jones J.H. (1993). *Bad Blood: The Tuskegee Syphilis Experiment.* New York: The Free Press
27. Kimmel, A.J. (2007). *Ethical Issues in Behavioral Research*: *Basic and Applied Perspectives*. 2nd ed. Malden, MA: Blackwell
28. Milgarm, S. (1974). *Obedience to Authority*: *An Experimental View*. New York: Harper and Row
29. Richardson L. 1997. *Fields of Play: Constructing an Academic Life*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press
30. Van Den Hoonaard, W.C. (2011). *The Seduction of Ethics: Transforming the Social Sciences*. Toronto: University of Toronto Press

Book Chapters

31. Amdur, R.J. A Brief History of the IRB System. (2011). In *Institutional Review Board: Member Handbook* 3rd ed. (R.J. Amdur & E.A. Bankert, eds.) Boston, Toronto, London & Singapore: Jones and

32. Bartlett Publishers International 7-18
33. Aulisio, M.P., Arnold, R.M., & Youngner, S.J. (2005). Can There Be Educational and Training Standards for Those Conducting Health Care Ethics Consultation? In Heath Care Ethics: Critical Issues for the 21st Century.
34. Temple, R. & Goldkind S.F. The Food and Drug Administration and Drug Development. In *The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics* (Ezekiel J. Emanuel et al. eds) Oxford and NY: Oxford University Press 577-588

<u>Articles</u>

35. Anderlik, M.R. & Elster, N. (2001). Lawsuits against IRBs: Accountability or Incongruity? *Journal of Law, Medicine & Ethics* 29(2): 220-228
36. Baumrind, D. (1985). Research Using Intentional Deception: Ethical Issues Revisited. *American Psychologist*, 40, 165-174
37. Beecher, H. (1966). Ethics and Clinical Research. *New England Journal of Medicine*, 274, 1354-1360
38. Candilis, P.J., Lidz, C.W., & Arnold, R.M. (2006). The Need to Understand IRB Deliberations. *IRB: Ethics & Human Research*, 28(1): 1-5
39. Caplan, A.L. (1992). Twenty Years After: The Legacy of the Tuskegee Syphilis Study – When Evil Introduces. *Hastings Center Report.* 22, 29-32
40. DuVal, G. (1997). Liability of Ethics Consultants: A Case Analysis. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 6: 269-281
41. Gold, J. (2003). Watching the Watchdogs: Negligence, Liability, and Research Ethics Boards. *Health Law Journal*, 11, 153-17642. James N. & Busher H. 2007. Ethical Issues in Online Educational Research: Protecting Privacy, Establishing Authenticity in Email Interviewing. *International Journal of Research & Method in Education*. 30(1): 101-113

43. Fang, F.C., Steen, R.G. & Casadevall. (2012). Misconduct Accounts for the Majority of Retracted Scientific Publications. Proceedings of the National Academy of Sciences, 109(42), 17028-17033
44. Hadskis, M. & Carver, P. (2005). The Long Arm of Administrative Law: Applying Administrative Law Principles to Research Ethics Boards. *Health Law Review*, 13(2&3), 19-32

45. Hendrick, J. (2001). Legal Aspects of Clinical Ethics Committees. *Journal of Medical Ethics* 27, Suppl I: i50-i53, p. i52
46. Hutt, L. (2006). Protecting the Protectors: Indemnification Agreements for REB Members. *Canadian Medical Association Journal*, 175(10), 1229-1230

47. Hutchings, P.A. (2002). Ethics of Inquiry: Issues in the Scholarship of Teaching and Learning. Melono Park, CA: The Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching

48. Zarzeczny, A., & Caulfield, T. (2012). Legal Liability and Research Ethics Boards: The Case of Neuroimaging and Incidental Findings. *International Journal of Law and Psychiatry*, 35, 137-145

49. Klitzman, R.L. (2013). How IsRBs View and Make Decisions about Social Risks. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics* 8(3): 58-65

50. Leeman, C.P., Fletcher, J., & Spencer E., Fry-Revere. (1997). Quality Control for Hospital's Clinical Ethics Services: Proposed Standards. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 6: 257-268

51. Le Maux, B., Necker, S.,& Rocaboy, Y. (2014). (unpublished manuscript). Available at: http://smye2013.webhosting.rug.nl/fileadmin/fe_user/saera/con_paper184.pdf

52. Lieblich A. 2006. Vicissitudes: A Study, a Book, a Play: Lessons from the Work of a Narrative Scholar. *Qualitative Inquiry*. 12(1): 60-80

53. Matrinson, B.S., Anderson, M.S., & De Vries, R. (2005). Scientists Behave Badly. Nature, 435, 737-738

54. Mello, M.M., Studdert, D.M., & Brennan, T.A. (2003). The Rise of Litigation in Human Subjects Research. *Annals of Internal Medicine*, 139: 40-45

55. Merritt, A.L. (1986-7). The Tort Liability of Hospital Ethics Committee. *California Law Review*. 60: 1239-1297

56. Redman, B.K. (2015). Are the Biomedical Sciences Sliding Toward Institutional Corruption? And Why Didn't We Notice It? Edmond J. Safra Working Papers, No. 59. Available at SSRN: http://ssrn.com/abstract=2585141 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2585141

57. Resnick, J.H., & Schwartz, T. (1973). Ethical Standards as an Impediment variable in psychological research. *American Psychologist*, 28(2), 134-139

58. Shaul, R.Z., Birenbaum, S., & Evans, M. (2005). Legal Liabilities in Research: Early Lessons from North America. *BMC Medical Ethics* 6:4

59. Singh, J.A. (2009). Research and Legal Liability. *Acta Topica*, 112S, S71-S75

60. Sikes, P. (2006). On Dodgy Ground? Problematics and Ethics in Educational Research. *International Journal of Research & Method in Education*, 29(1), 105-117

61. Sperling, D. (2008). Law and Bioethics: A Rights Based Relationship and Its Troubling Implications. *Current Legal Issues*, 11, 52-78

62. Stalcup, C. (2004). Reviewing the Review Boards: Why Institutional Review Board Liability Does Not Make Good Business Sense. *Washington University Law Quarterly*, 82, 1593-1619

63. Steen, R.G., Casadevall, A. & Fang, F.C. (2013). Why Has the Number of Scientific Retractions Increased? PLoS ONE, 8(7): 10.1371/annotation/0d28db18-e117-4804-b1bc-e2da285103ac

64. Wolf, S. et al. (2008). Managing Incidental Findings in Human Subjects Research: Analysis and Recommendations. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 36(2), 219-248

Reports

65. American Educational Research Association. 2011. Code of Ethics. Available at: http://www.aera.net/Portals/38/docs/About_AERA/CodeOfEthics(1).pdf

66. American Psychological Association. 2010. *Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct*. Available at: http://www.apa.org/ethics/code/index.aspx

67. Australian Association for Research in Education. (1993). Code of Ethics. Available at: http://www.aare.edu.au/pages/aare-code-of-ethics.html

68. Australian Association for Research in Education. (2006). Annotated Bibliography: Ethics in Educational Research. K. Halasa (Ed.). available at: http://www.aare.edu.au/pages/annotated-bibliography.html

69. British Educational Research Association. (2011). Ethical Guidelines for Educational Research. Available at: https://c.ymcdn.com/sites/wera.site-ym.com/resource/resmgr/a_general/bera.pdf

70. Canadian Institutes of Health Research, Natural Sciences and Engineering Research Council of Canada, and Social Sciences and Humanities Research Council of Canada. (2010). *Tri-Council Policy Statement: Ethical Conduct for Research Involving Humans*. Available at: http://www.pre.ethics.gc.ca/pdf/eng/tcps2/TCPS_2_FINAL_Web.pdf

71. De Vries, R.G. & Forsberg, C.P. (2002). What do IRBs Look Like? What Kind of Support Do They Receive? *Accountability in Research* 9, 199-216

72. Encina, G.B. (2014). *Milgram's Experiment on Obedience to Authority*. Available at: http://nature.berkeley.edu/ucce50/ag-labor/7article/article35.htm

73. European Science Foundation - All European Academies. 2011. The European Code of Conduct for Research Integrity p. 10. Available at: http://www.esf.org/fileadmin/Public_documents/Publications/Code_Conduct_ResearchIntegrity.pdf

74. Harvard University. (2003). *Statement of Policies and Procedures Governing the Use of Human Subjects in Research at Harvard University*. Available at: http://provost.harvard.edu/use-human-subjects-research

75. Harvard University. (2015). *Study Submission Guide.* Available at: http://estrsupport.fss.harvard.edu/files/estr/files/harvard_-_study_submission_guide.pdf?_m=1445882659

76. National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. (1978). *Protection of Human Subjects: Institutional Review Board.* Fed. Regist. 43, 231.56173

77. National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. (1979). *Ethical Principals and Guidelines for the Protection of Human Subjects of Research (The Belmont Report).* Available at: http://www.hhs.gov/ohrp/humansubjects/guidance/belmont.html

78. University of Kentucky Office of Research Integrity and Institutional Review Board Standard Operating Procedures: IRB Members/ORI Staff Training (unpublished document)

79. US Department of Health & Human Services. (1949). *The Nuremberg Code*. Available at: http://www.hhs.gov/ohrp/archive/nurcode.html

80. US Department of Health and Human Services Office for Human Research Protections. *International Compilation of Human Research Standards*. 2016 edition. Available at: http://www.hhs.gov/ohrp/international/intlcompilation/internationalcomp2016.doc

81. World Medical Association. *Declaration of Helsinki: Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects*, available at: http://ethics.huji.ac.il/sites/default/files/pictures/Helsinki.pdf

Statutes and Legal Cases

82. Code of Federal Regulations. Title 45: Public Welfare §§ 46.101-46.505. Available at: http://www.hhs.gov/ohrp/policy/ohrpregulations.pdf

83. First Amended Complaint for Injunctive Relief and Damages, *Bouvia v. Glenchur*, No. C 583828 (Cal. Super. Ct. Los Angeles County, deemed filed Oct. 7, 1986 by court order granting leave to amend)

84. *Gelsinger v. Trustees of the University of Pennsylvania* (Phila Cnty Ct of CP filed September 18, 2000)

85. *Grimes v. Kennedy-Krieger Institute.* 782 A.2d 807 (Ct. App. Md. 2001)

86. *Weiss v. Solomon*. [1989] A.Q. 312 (Sup. Ct.)

Websites

87. NIH Office of Extramural Research: https://phrp.nihtraining.com/users/login.php

88. NYU School of Medicine. *Institutional Review Board: Continuing Education*: http://www.med.nyu.edu/irb/boardmembers/continuing_education

89. University of Miami, Collaborative Institutional Training Initiative: https://www.citiprogram.org/
Stanford University, Research Compliance Office: http://researchcompliance.stanford.edu/hs/new/resources/training/presentations.html

90. Pittsburg University. *Education and Training: IRB Committee Members*: http://irb.pitt.edu/book/export/html/152

91. Stanford University. Human Subjects Research and IRB: IRB Member Education. Available at: http://researchcompliance.stanford.edu/hs/new/resources/training/members/member_ed.html

92. Virginia Tech. Training in the Protection of Human Subjects. Available at: http://www.irb.vt.edu/pages/training.htm

93. Yale University. Human Research Protection Program: Orientation, Education & Training. Available at: http://www.yale.edu/hrpp/members/education.html